

K I N C S E S T Á R

298943

A MAGYAR NYELV

ÍRTA

SZINNYEI JÓZSEF

egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia
osztálytitkára és főkönyvtárnoka, a Felsőház tagja

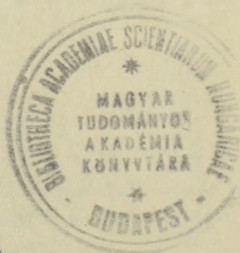
MÁSODIK KIADÁS

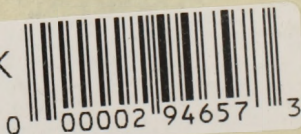
BUDAPEST, 1935

KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

171050

MTAK

A MAGYAR NYELV

A NYELV ÉLETE

Az anyanyelvét a gyermek azoktól tanulja, akik körülötte vannak: szüleitől, testvéreitől, dajkájától. Eleinte nehezebben és tökéletlenül, később egyre könnyebben és tökéletesebben tudja utánuk mondani, amit tőlük hall. A nyelvtanulás tovább foly azután is, hogy a gyermekszoba küszöbét átlépte; nyelve folyton a környezete nyelvének hatása alatt áll, csak hogy később ez a környezet egyre nagyobb és nagyobb lesz, tehát a tőle vett hatás is többoldalú. Idővel már nemcsak a vele vagy az előtte beszélőktől tanul, hanem azoktól is, akiknek szavát nem is hallja, hanem csak írásait, könyveiket olvassa.

Azonban korántsem kell azt hinni, hogy a gyermek s azután a meglett ember a maga beszédjét csupáncsak azokból a szavakból és alakokból szerkeszti össze, amelyeket másoktól tanult. Nem; a beszédben használt szavak, alakok, szerkezetek jó részét nem eltanulás útján szerzi, hanem maga alkotja meg. Már a beszélni kezdő gyermek megérzi, hogy a nyelvnek bizonyos alakjai hasonlóak egymáshoz, s azután erre a hasonlóságra, amelyet analógiának nevezünk, alkalom adtával rájár a szája. Így, ha már egyszer megtanulta a jár, lát, ír ige főnévi igenevét: járni, látni, írni, vagy az apa, anya, bácsi főnév tárgyesetét: apát, anyát, bácsit, nem

kell külön megtanulnia a *húz*, *köt*, és meg a *karika*, *furulya*, *kocsi* szó megfelelő alakját, hanem amazok analógiájára magától rámondja: *húzni*, *kötni*, *ásni* és *karikát*, *furulyát*, *kocsit*. Ezek az alakok már megvoltak a nyelvben, de az ő ajkán mégis újra keletkeztek.

E szerint tehát a nyelv szájhagyomány útján öröklődik egyik nemzedékről a másikra, de analógia útján részben újra is képződik minden beszélő ajkán.

Az analógia a legfőbb úr a nyelvben; annak az uralma alatt áll a beszédnek minden ízeckéje. A hagyománnyal együtt az tartja meg a nyelvet a maga mivoltában, de viszont a hagyomány ellenére az fejlesztí is tovább.

A beszélő elméjében az egynemű alakok (pl. tárgyesetek, a főnévi igenevek, a középfokok stb.) egy-egy csoporttá egyesülnek; másrészt meg egy-egy szónak összes alakjai és származékai szintén egy-egy csoportba állanak össze. Amazokat a külső, emezeket a belső analógia tartja össze.

A beszédben majd az egyik, majd a másik analógia szerint képződnek az alakok. Midőn a gyermek a *szép* középfokát így mondja: *szépebb*, akkor a *melegebb*, *édesebb*, *rövidebb* stb. analógiáját követte s egészen szabályos alakot képzett. Később ezt elhagyja, mert megtanulja másoktól a *szebb* alakot, amelyet a hagyomány őrzött meg abból a korból, mikor még közönségesek voltak a *vitézb*, *keményb*, *rokonb*-féle középfokok (*szép* < **szép*; *szebb* < *szép*b).¹ Ugyancsak a

¹ A < jel a származást jelöli. Az eredetibb alak az, amely felé a nyitott vége van fordítva; a másik, amely

rendes középfokok analógiájára mondja a gyermek: *sokabb* (= több); továbbá a *mászol*, *játszol*, *fázol-félék* analógiájára: *adol*, *hagyol*, *mondol* (= adsz, hagysz, mondasz); a *széket*, *ebédet*, *üveget* analógiájára: *mindet*. — A közbeszédben váltakozva fordul elő *volt* és *vót*, *föld* és *főd*, *szólhat* és *szóhat* stb., s az ilyenek analógiájára a nép *csókolom*, *szőke*, *édes* helyett is mondja: *csolkolom*, *szölke*, *éldes*. Az említett alakok váltakozásának következménye volt az is, hogy a hajdani *bódog*, *Miskóc*, *ód-ból boldog*, *Miskolc*, *old* lett. — A *járok*, *szántok*, *vetek*, *aratok* stb. analógiájára mondja a nép legnagyobb része: *eszek*, *iszok*, *aluszok* (nem -m raggal). — A *durrog*, *csattog*, *villog* gyakorító igékkel ellentétes mozzanatosak így hangzanak: *durran*, *csattan*, *villan*, s ezeknek az analógiájára mondjuk: *csurran*, *dobban*, *csörren*, noha a *csurog*, *dobog*, *csörög*-nek megfelelően így kellene mondanunk: *csuran*, *doban*, *csören*. Ezekben az esetekben tehát a külső analógia szerint történt az alakulás.

Viszont, mikor valaki *híven* helyett *hűen*-t mond, akkor a belső analógia hatása alatt áll, mert érzi a szónak a *hű*, *hűség*, *hűtelen* stb. szavakkal való összetartozását. — Régente mindig *fő*-nek mondták a fejet, de a személyragos *fejem*, *fejed*, *feje* stb. alakok analógiájára később *fej* lett a puszta alanyeset is. — A gyermek

felé a hegye irányul, a származott alak. — A csillag azt jelöli, hogy az a szó vagy az az alak, amely előtt áll, sem a mai, sem a régi nyelvben nem fordul elő, hanem csak föltesszük, hogy megvolt valamikor. — *ē* = zárt *e* (az *é*-nek megfelelő rövid hang), amilyen pl. az *ember*, *nekem* szó második tagjában van.

szintén a belső analógia szerint beszél, mikor az *eszem, eszel, eszik, iszom, iszol, iszik* stb. alakok hatása alatt azt mondja: *eszni, iszni, eszett, iszott* (= enni, inni, evett, ivott), vagy mikor *járnék, futnék* helyett azt mondja: *járnák, futnák*, mert a többi alak: *járnál, járnánk, járnátok, futnál, futnánk, futnának* stb.

De nemcsak egész csoportok lehetnek ilyen hatással, hanem egyes szavak vagy alakok is; vagy azért, hogy gyakran fordulnak elő valamely másikkal együtt, vagy pedig azért, mert mint rokon vagy ellenkező jelentésűek emlékeztetnek egymásra. Így az *örökkön-örökké* kifejezés elő-résztében a *k* a második szó hatása alatt nyúlt meg; *izré-porrá* ugyanilyen hatás alatt ebből lett: *izzé-porrá*. A régi *melyre*-ből az *erre, arra* mintájára *merre* lett; a régi *minyi, mikora*-ból az *ennyi, annyi, ekkora, akkora* mintájára *mennyi, mekkora*; s a nép az *ezen, azon, ez* iránt analógiájára azt is mondja: *mezen, mez* iránt. Az *óra* szót a *-kor* raggal így mondjuk: *órákkor* (pl. öt órákkor), mert az *akkor* szó pendül meg az elménkben. Göcsejben a *közelebb* analógiájára *messzebb* helyett *messzelebb*-et is mondanak; a Bácskában a *messel* (*messzely*) szó hatása alatt az *icce* szóból *iccel* lett, és a Dunántúl is mondanak *iccölös*-t a *messzölös* (*messzelyes*) mintájára. A székelység egy része a *lejtő*-t *lőtő*-nek mondja, s mivel olybá veszi, mintha a *le* szóval volna kapcsolatban, az ellentétét, a hágót *főtő*-nek nevezi, mert a *le*-nek *fő* (= föl) az ellentéte.

A rokon jelentésű szavak, minthogy a beszélőnek egyszerre jutnak eszébe, némelykor összevegyülnek. Így keletkezett a székel *szürkünyet* szó a *szürkület* és az *alkonyat* egyesüléséből; több vi-

déken használják a *rémíszto* szót, amely a *rémítő* és a *borzasztó* szóból egyesült; ilyen a bars megyei *pirkallik* szó is (*pirkad-* és *pitymallik-*ből). Az ilyeneket *v e g y ü l é k s z ó k n a k* nevezzük, keletkezésük módját pedig *s z ó v e g y ü l é s n e k*.

Az analógia hatásai közé tartozik a *k i k ö v e t k e z t e t é s* vagy *e l v o n á s* is. A beszélő az ő analógia-érzékével, amelyet közönségesen *n y e l v é r z é k n e k* nevezünk, öntudatlanul elemezi a szavakat; így pl. érzi, hogy a *csodál*, *szolgál*, *kaszál* szónak *csoda*, *szolga*, *kasza* az alaprésze. Ezt az öntudatlan elemzést kiterjeszti más hasonló végű szavakra is, noha azok más elemekből állanak, s így kikövetkezteti látszólagos alapszavukat. Így keletkezett a *csuszka* szó a *csuszkál*-ból, amely pedig a *csúszik* ige-nek *-kál*-képzős származéka; így a *kapa*, az *irkafirka*, a *piszka(fa)* a *kapál*, *irkál-firkál*, *piszkál* igéből. A *meztelen* szót, amelynek *meztelen* (régebben *mezejtelen*) a teljesebb alakja, a nép *mez-nélkülinek* értelmezte, s így állott elő belőle a *ruha* jelentésű *mez* szó. Göcsejben a kis gyermeket *ded*-nek, s Debrecenben a kis kenyeret *ded kenyér*-nek nevezik, mert a képzővel alakult *kisded* szót úgy elemezték, mintha a *kis*-nek és a *ded*-nek összetétele volna. Ilyen elemzéssel keletkezett a *kisdedó* (< *kisdedóvó*)-ból a *dedó* szó. (Egy fiúcska erre a kérdésre: „Te is a *kisdedóba* jársz?” azt felelte: „Nem, én már a *nagy dedóba* [értsd: az elemi iskolába] járok”).

Az öntudatlan vagy naiv szóelemzésnek érdekes termékei az ú. n. *n é p - e t i m o l ó g i á k*. Ezeknek legtöbbször idegen, némelykor irodalmi szó *szolgál* alapul, amely a nép előtt ismeretlen és érthetetlen, azért sokszor hasonló

hangzású ismert szóval vagy összetétellel helyettesíti, pl. *tuberosa* (*polianthes tuberosa*): *tubarózsa*, kéneső: *kényesítő*, Hausknecht: *házkenet*, Kassier: *kacér*, Sparherd: *porhely*, kirurgus: *kirorvos*, arnika: *árnyéka-víz*, hagymáz: *hagymás betegség*, halottkém: *halottgém*, tetszhalott: *cethalott*; (tulajdonnevek:) Lichtenstein: *Lik István*, Karpelesz: *Karperec*, Feldmesser: *Félmesszely*.

Ami változás történik a nyelvben, annak nem valamennyinek az analógia az okozója, hanem még más tényezők is közrehatnak.

Némely szó divatját múlja, kikopik a használatból; részint magától, ha t. i. a tárgy vagy a fogalom, amelyet vele jelöltek, maga is kikerül a forgalomból vagy feledségbe merül; részint pedig azért, hogy másvalamely hasonló jelentésű szó kiszorítja. Az *akcsa* nevű kis pénz a nevével együtt már rég feledésbe ment; az Árpádok korabeli *igricek* nevét is csak a tanult emberek ismerik; a hajdani *monnó* helyett *mind* a *kettő*-t, *venerék* helyett pedig *ital*-t mondunk. Az *arszlán* szót, amely a múlt század derekán nagyon divatos volt, kiszorította az idegenből került *dandy*, ezt meg később a *gígerli*.

Sok szónak idő folytán megváltozik a jelentése; így pl. a *hős* ma már nem ,ifjú ember'-t, az *áldomás* nem ,áldozat'-ot vagy ,áldás'-t, az *atyafi* nem ,testvér'-t, a *hölgy* nem ,hölgyeményét'-et vagy ,hölgyeményét-prém'-et jelent, mint hajdanta.

A hangalakja is megváltozik idő jártával sok szónak. A hajdani *mélföld*, *fuldal*-ból *mér föld*, *furdal* lett; az egykori *álm*, *hatalm*, *titk* ma *álom*, *hatalom*, *titok*. Amazokban a hang-

változás a második szótagbeli *l* hatása alatt történt, az utóbbiakban meg nyilván a kiejtés könnyebbsége végett. Ugyanebből az okból lett a régi *romt*, *himt*, *imt*-ből *ront*, *hint*, *int*. Vannak azonban olyan hangváltozások is, amelyeknek nem tudjuk az okát. Pl. hogy a régi *mevet*-ből mért lett *nevet*, *pur*-ból *por*, *forkos*-ból *farkas*, *gyió*-ból *dió*, azt nem tudjuk.

Hangrövidülés és -elveszés által is megváltozott sok szónak az alakja. Így pl. volt idő, mikor a mai *fa*, *keze*, *imádság*, *tanács*, *kezdet*, *ló*, *váró* még **fá*, **kezé*, *vidámság*, *tanálcs*, *kezdetv*, *lou*,¹ *várou* alakban járta. Egyes sűrűn használt szavak hangteste nagyon is megfogyott; így a *tekintetes úr*-ből *ténsúr* és *tésúr* lett, a *kegyelmed*-ből pedig *kend*, *kéd*, *ké*, *ke*, sőt magánhangzó előtt pusztán *k* is, pl. „Akassza *k'* ezt a mērevalót ár' a szegre!“ (= akassza *kend* ezt a mellrevalót [= mellényt] arra a szegre!)² A *hiszen* szónak is az elejéről meg a végéről addig maradoztak el a hangok, míg 'sz lett belőle, pl. „Sz én azt jól tudom“.

A nyelv folyton, de észrevétlenül változik, s változása részint fogyatkozásban, részint gyarapodásban áll. Gyarapszik kívülről is, idegen elemek befogadásával, de még inkább gyarapszik önnönmagában, új alakulatokkal, amelyeket az analógia hoz létre. Fogyatkozása pedig nem romlás, hanem ellenkezőleg tökéletesedés, mert lehetővé teszi, hogy a beszélő kevesebb hanggal tudja kifejezni azt, aminek a kifejezésére előbb több kellett.

¹ *ou* kettőshangzó (diftongus); — ² *é* = hosszú nyílt *e* | *á* = hosszú *a*.

IRODALMI NYELV ÉS KÖZNYELV

Teljesen egységes nyelv, vagyis olyan, amelyet minden vidéken minden ember egyformán beszélne, sehol sincsen a földkerekségén. Más-más vidéken más-másképpen beszélnek a nyelvet; két szomszédos falu népének a nyelvében is találunk eltéréseket; de még ugyanabban a faluban is különbözik egyben-másban az egyik család nyelve a másiktól; sőt még ugyanegy család tagjai sem beszélnek teljesen egyformán. Figyeljük csak meg valakinek a beszédjét, s észrevevesszük, hogy egy-egy hangot kissé máskép ejt ki, mint a többiek; vannak bizonyos kedvelt szavai, alakjai, szerkezetei, amelyek az ő beszédjét, habár csak nagyon kevéssé is, a mások beszédjétől elütővé teszik. Joggal mondhatjuk tehát ilyen értelemben, hogy minden ember külön nyelven beszél. Sőt még azt is hozzátehetjük, hogy az egyes ember nyelve sem egységes a bölcsőtől a sírig, mert máskép beszél mint gyermek, máskép mint ifjú s megint máskép meglelt ember korában. De még ugyanegy korban sem teljesen azonos a nyelve, mert pl. családi körében, bizalmas társaságban másként beszél, mint nagyobb közönség előtt; s ha indulatban van, másképpen árad ajkáról a szó, mint amikor nyugodt.

Az egyéni nyelvsajátságok, ha teljesen a maguk szabadjára volnának hagyva, idő jártával tetemes

különbségekké növekednének. Csakhogy ennek útját állja az, hogy az egyes ember nyelve, mint már mondtuk, folytonosan a környezete nyelvének hatása alatt áll. Ez a hatás féken tartja az ő nyelvét; nem engedi, hogy eltérései nagyon megsokasodjanak és megnövekedjenek. A beszélő folyton hallja a mások beszédjét is, és ha egyszer-másszor kizökken a rendes kerékvágásból, az ismét visszazökken. Más szóval: az egymással beszélők nyelve kiegyenlítő hatással van egymásra, s ennek a kiegyenlítésnek az eredménye az, hogy a nyelv egy-egy területen nagyjában véve egységes.

Az írók műveiben is föl-fölbukkan egy-egy vidéki vagy egyéni nyelvsajátság. De általában véve egységes az irodalom nyelve. S ennek az egységes irodalmi nyelvnek, amely maga is kiegyenlítés által vált olyanná, amilyen, a legszélesebb körű kiegyenlítő hatása van, mert az iskola, a szószék s a könyvsajtó útján az ország legtávolabbi részeibe is elhat. Természetes dolog, hogy a hatása nem mindenkinek a nyelvén látszik meg egyformán. Van, akire csak egyes ellesett szavak ragadtak rá, s azokat is helytelenül alkalmazza, mint pl. az a paraszt-asszony, aki azt mondta valakire, hogy 'takaros menyecske volna, csakhogy kicsit *igénytelen* a dereka'; azt akarta t. i. mondani, hogy ferde, nem *igenyes* (= egyenes).

Legerősebb hatása az iskolázott emberek és a folyton köztük forgók nyelvére van az irodalmi nyelvnek. Ennek a hatása alatt nagyrészt elenyésznek vagy legalább háttérbe szorulnak az ő eredeti vidéki nyelvüknek azok a sajátságai, amelyek az irodalmi nyelvtől elütnek. Azt a nyelv-

vet, amely ilyenképpen az irodalmi nyelv ki-
egyenlítő hatása alatt keletkezett, k ö z n y e l v -
n e k nevezzük.

SZÓTAN

A szavak jelentése

A jelentések terén nagyon mozgalmas, nagyon eleven az élet. A lélek munkája itt a legserényebb, legváltozatosabb, legérdekesebb.

A jelentésváltozások (amelyek nem járnak alakváltozással) részint o d a é r t é s, részint á t v i t e l útján történnek.

Midőn azt mondják valakiről, hogy szereti az *italt*, csak a szeszes italt értik rajta. Ha a vásárlónak nem kell a hús, mert — úgymond — *szaga* van, ez rossz szagot jelent. A tőkepénzes, aki *papirosokról* beszél, nem akármilyen papirost ért e szón, hanem csak értékpapirost. A katonatisztet rövidebben *tisztnek*, a betűszedőt *szedőnek* nevezzük. Ha a gazdaember a *termést* emlegeti, rendszerint csak a gabonatermést érti, s mikor arról panaszkodik, hogy a búzának nincsen *ára*, az annyi, hogy jó ára nincsen.

Tehát a fönnebbieken *ital* = szeszes ital, *szag* = rossz szag, *papiros* = értékpapiros stb.; vagyis a jelentésváltozás abban áll, hogy a jelző jelentését o d a é r t j ü k a jelzett szóhoz.

Gyakori ennek az ellenkezője is, hogy t. i. a jelzőhöz értjük oda a jelzett szó jelentését, pl. *arannyal* (= aranypénzzel) *fizet*; *huszonötöt* (= huszonöt botütést) *érdemel*; *szabó*, *szolgáló*, *tokaji*, *gulyás*, *liptai*, *villamos* (= szabómester, szolgálóleány, tokaji bor, gulyáshús, liptói túró, villamos kocs); *leégett a szomszédom* (= a szomszédom háza.)

Az átvitel abban áll, hogy valamely tárgynak, tulajdonságnak nevét vagy valamely cselekvésnek kifejezését másra ruházzuk reá. Így emberi testrészek nevét és emberi cselekvések kifejezését tárgyakra visszük át, midőn azt mondjuk: a szeg *feje*, a hajó *orra*, a kancsó *füle*, a korsó *szája*, a harang *nyelve*, a kályha *válla*, a gyertyatartó *karja*, a szék *háta*, a fa *dereka*, a hegy *gerince*, a gabona *lábon áll*, a hegyen köd *ül*. — Amit egyik érzékünkkel veszünk észre, annak a nevét átvisszük olyasmire, ami más érzékünk körébe tartozik; így beszélünk *rikító* (= rikoltó) színről, *kemény* hangról, *nehéz* szagról. — Érzékeinkkel fölfogható tulajdonságok nevét átviszük gondolati dolgokra, pl. *éles* ész, *finom* v. *síma* modor, *keserű* fájdalom, *savanyú* hangulat, *fanyar* kedv, *súlyos* gond. — Testi cselekvések kifejezését lelki működésekre visszük át, pl. *meg nem foghatom*, hogy ő ezt miért követte el; *átlátta*, hogy nincsen igaza.

A szavaknak jelentésük szerinti megoszlása

Mielőtt a jelentésváltozásoknak azokra a ne-
meire térünk át, amelyeknek valami külső jelük
is van, meg kell emlékeznünk a szavaknak jelen-
tésük szerinti megoszlásáról.

Két főcsoportra oszlanak a szavak: az egyiket
az *igék*, a másikat a *névszók* teszik. Az
igékkal azt mondjuk el, ami tör-
ténik, a *névszókkal* azt nevezzük
meg, ami van. Mégpedig vagy élő lényt,
élettelen tárgyat, gondolati dolgot nevezünk meg
az utóbbiakkal, vagy a tulajdonságát, a számát,
mennyiségét fejezzük ki valaminek, s e szerint a

névszók között főneveket, mellékneveket és számnéveket különböztetünk meg. Pl. *szas, kő, öröm; szép, okos, szélső; három, sok, századik*.

E t a r t a l m a s, vagyis valamit megnevező, kifejező névszók mellett vannak olyanok is, amelyek voltaképpen tartalmatlanok, jelentés-nélküliek; nem megnevező, hanem valaminek a nevét helyettesítő, valamire rámutató vagy vonatkozó szavak, és ezeket névmásoknak nevezzük; ilyenek: *ő, ez; olyan; annyi*. A névmások részint főnévnek, részint melléknévnek, részint számnévnek felelnek meg. Vannak közöttük határozottak, amilyenek az említettek, és határozatlanok meg általánosak, pl. *valaki, valamilyen, néhány; minden, senki, mindenféle, semennyi*.

Mind a tartalmas, mind a tartalmatlan névszók közül kiváltak némelyek s bizonyos alakban úgyszólván megmerevedve elszigetelődtek a családjuktól. Ezek az ún. határozószók, amelyeknek a szerepe a mai nyelvben csak nagyon szűk körre, t. i. valamely körülmény meghatározására szorítkozik, míg annak a szócsaládnak, amelyből kiszakadtak, sokkal változatosabb a szereplése. Így a *bél (bel-)* szó családjához tartozott egykor a **belne* alak, amelyből azután *benn* lett; ez mint körülményhatározó ilyen alakban megmerevedve elszakadt a családjától és elszigetelődött, vagyis a nyelvérzék nem érezte többé, hogy valami köze van a *bél* szóhoz és a családjához. Hasonlóképpen szigetelődnek el a *fő, ház, az* szavaktól és családjuktól a *föl, fönn, haza, ott, oda, onnan, úgy* határozószók.

A tartalmatlan az névmásban elhomályosult

a rámutatás, a tartalmas *egy* számnévben pedig a szám-érték, midőn amazt a határozottság, emezt pedig a határozatlanság jelölése végett tették más névszók elé mint névelőt. Ebben az alkalmazásukban elvesztették a hangsúlyukat, sőt a határozott névelő mássalhangzón kezdődő szó előtt *a*-vá kopott, pl. *az* ostor, *a* bot, *egy* ember.

Végül tartalmatlanná vált szavak a mondatrészek tagjainak és mondatoknak összekapcsolására szolgáló *k ö t ő s z ó k* is, amilyenek: *ellenben, jöllehet, tudniillik*; de egy részük már eredetileg sem volt tartalmas, mint pl. *ha, hogy, mint*, amelyek névmásokból lettek.

J e g y z e t. Az *ú. n. indulatszók* nem igazi szavak (nem is részei a mondatnak), hanem csak érzelmeket kifejező, figyelmeztető, biztató, csendesítő stb. fölkiáltások, pl. *ó, jaj, juj, hej, nini, nono, uccu, csitt!*

Előtéttel megjelölt jelentésváltozás

A névszói fogalom körét a jelző, az igefogalom körét a határozó és a tárgy (36. l.) szűkebbre vonja, mert a tartalmát új jeggyel bővíti. Így a *hajó*, a *vet*, az *ül* fogalom körét megszorítjuk, midőn azt mondjuk: *tengeri hajó, búzát vet, lóra ül*. Az új jegy nevét sokszor eléje kapcsoljuk a megszorítandó fogalmat kifejező szónak, vagyis a kettőből összetételt alkotunk.

Az összetétel az előtag (vagyis az új jegy) minemősége szerint lehet 1. jelzős, mégpedig:
a) TULAJDONSÁGJELZŐS, pl. *kőpad, földesúr, világoskék*; *b) SZÁMJELZŐS*, pl. *hatvágás, negyedrészt*;
c) BIRTOKOSJELZŐS, pl. *madárfészek, tengerpart*;
 2. tárgyas, pl. *háztüznézni, világlátni*; 3. határozós, pl. *helyreáll, félrelép, abbahagy*.

Vannak igéből lett névszók, amelyek a cselekvőt, a cselekvést (mint elvont dolgot) vagy a cselekvés eredményét nevezik meg. Ilyenek az -ás, -és, -at, -et-végűek és a tulajdonképpeni *igenevek* (29. l.). Ezek közül némelyekhez a fogalom körének megszorítása céljából olyan új jegy járulhat, amely a bennük foglalt igefogalom tartalmát bővíti, t. i. ennek a tárgya. Ilyen tárgyas összetételek a fönnebbi *háztűznézni, világlátni*; továbbá: *favágó, emberevő, kárvallott, vállvetve, szemlesütve*.

Az említett összetételek elő- és utótagja között alárendeltségi viszony van, mert az utólag fejezi ki a főfogalmat, s ehhez az előtag csak új jegyet szolgáltat; azért az ilyeneket alárendelő összetételeknek nevezük.

A birtokos és a birtoka, valamint a cselekvés és a tárgya közötti viszonynak máskülönben megvan rendszerint a maga jele, pl. *tenger(nek) partja, világot látni*, de az összetételben ez legtöbbszörre nincsen kitéve, s éppen a viszonynak ez a jelöletlensége fűzi őket szoros egységgé.

A birtokos összetételek szétbomlása csak látszólagos, mert az ilyenek: *fejem teteje, csizmád sarka, újja hegye* stb. voltaképpen nem a *fejtető, csizmasark, újjhegy* összetételekből állottak elő, hanem a *fej teteje, csizma sarka, újj hegye* birtokos szerkezetekből.

A tulajdonság- és a számjelző meg a jelzett fogalom közötti viszonynak nincsen jele; a cselekvés és a körülménye közötti viszony jele az összetételben is megmarad (pl. *félretesz*), ha pedig

nincs jele, akkor az összetételben is jelöletlen (pl. *fölemel*; *föl* ebből: *fölé*); tehát ezekben az esetekben a két szó összetételével sem egyebet nem fejezünk ki, mint összetevésük nélkül, sem a kifejezés alakja nem különbözik, azért a tulajdonság- vagy számjelzős meghatározós összetételek nem is igazi összetételek. Csak azért írjuk őket egybe, mint a valódi összetételeket, mivel egy hangsúly alá foglaljuk két alkotórészüket. Azonban pl. a *fiatal* jelző éppúgy megszorítja az *asszony* fogalom körét, mint a *vén* szó, s amazt éppúgy egybeejtjük a jelzett szóval, mint az utóbbit, de mégsem írjuk: *fiatalasszony*, hanem: *fiatal asszony*, holott a másikat rendszerint így írjuk: *vénasszony*, nem pedig: *vén asszony*. De már pl. a *vén ember*, *vén zsugori* stb. külön íródnak. Így: *lépre csal*, *tetten ér*, ellenben: *félreccsal*, *utolér*. Ebben tehát következetlen a helyesírásunk, s ennek a bajnak egyetlen orvossága az volna, ha a nem-valódi összetételeket egyáltalában nem írnók egybe.

A meghatározós összetételek nem-valódi voltát világosan mutatja az, hogy a határozó előtag, még az ú. n. igekeető is, minduntalan elválík az utótagtól, sőt mögéje is kerül, pl. *visszavonul*, *vissza is vonul*, nem *vonul vissza*.

Vannak azonban az imént tárgyalt összetételek között is valódiak, t. i. azok, amelyekkel még szűkebbre vonjuk a fogalom körét, mint összetevés nélküli egybeszerkesztésükkel, vagy amelyek átvitt értelműek; így pl. *drága kő* lehet akár a kövezetnek használt gránit vagy más kő is, de *drágakő*nek már csak

bizonyos ékszernek való köveket nevezünk; ilyenek még: *öreganya*, *kispap*, *szárazföld* (kontinens), *aprómarha* (baromfi), *szegénylegény*; átvitt értelműek: *melegágy*, *vasmacska*, *vakszem*.

Ilyen esetekben a viszonyjeles szerkezetekből is alakulnak valódi összetételek, pl. *városháza*, *faluháza*, *útonálló*; *barátfüle*, *hadakútja*, *istennyila*.

Arra is vannak példák, hogy *m o n d a t b ó l* alakult összetétel, t. i. az alany és az állítmány forrott össze egy szóvá, pl. *istenadta*, *molyette*, *hasznavehető*, *eszeveszett*, *inaszakadt*, *felemás* (pl. *felemás* csizma, t. i. amelynek a *fele* más).

Eddig olyan összetételekről volt szó, amelyek valami szerkezeti viszonyból állottak elő. Azonban a gyakori együtt-ejtés következtében olyan szavak is egyesültek, amelyek között szerkezeti viszony nem volt. Pl. *a ki*, *a mi*, *a mely* (régente az *ki*, az *mi*, az *mely*): *aki*, *ami*, *amely*; *mint egy*: *mintegy*; *úgy hogy*: *úgyhogy*; *még pedig*: *mégpedig*; *egy mást* (azaz: egyik a másikat): *egymást*; *hiszek egy*: *tejbe kása* (pl. főzök neked *tejbe kását*): *tejbe kása*. Így keletkezett a *nélkül* névutó is a *-nál*, *-nél* ragból és a *kül* v. *kil* határozószóból. A régi irodalomban ugyanis még gyakran így találjuk: *rúdnál kül* (= rúd nélkül), *haszonnál kil* (= haszon nélkül), *beszédnél kil* (= beszéd nélkül), *fájdalomnál*, *sérelemnél és jajnál kil* (= fájdalom, sérelem és jaj nélkül); ezek olyan névutós kifejezések voltak, amilyen pl. a *szarvánál fogva*, *házon kívül*, azután a *-nál*, *-nél* rag elvált a szótól, amelyhez tartozott, s a *kül* szóval egyesült *nálkül*- és *nélkül*-lé s végre az utóbbi alakban állapotodott meg.

Némely összetétel tagjai annyira összeforrtak,

hogy a szó összetett voltát nem is érezzük; s az ilyeneket elhomályosult összetételeknek nevezzük. Példák: *midőn* < *mi időn*; *mindíg* < *mindétig* (ilyen alakban máig is él a nép nyelvében) < *mind éltig*; *hagyján* < *hadd járjon*; *azonnal* < *azon helyt* (vö. *mihelyt*); *éhomra*, amely a régi irodalomban ilyen alakban is előfordul: *éhyomra*, az *éh* (éhes) és a *jonh* (bél, gyomor) szó egyesülése, tehát a. m. éhgyomorra; *ünnep* (amely a régi irodalomban *üdnep*, *idnep* és a székelység nyelvében *ünnap*, *innap* alakban is előfordul) < **üd*, **id*(szent)-nap. (Ennek a ,szent' jelentésű *üd*, *id* szónak a változata van az egyház szóban, tehát ez a. m. szent ház). *Erdély* nevét régi krónikákban így találjuk írva: *Erdeuelu*, *Erdewel*, *Erdewel* = erdőn túli vidék (Transsilvania). *Sajó* (egy régi krónikában: *Soio*) előtagja a mai só szóval azonos, utótagja pedig a régi jó ,folyó' szó, tehát a jelentése: sós folyó. *Orca*, amely egykor **orcának* hangzott (mint ma is a ragos alakokban: *orcá-m*, *orcá-ja*) < *orr-*szá* azaz orr-száj (a mostani *száj* szónak eredetibb alakja ugyanis **szá* volt; vö. *szá-m*, *szá-d*).

Vannak olyanok is, amelyeket a nyelvtudósok csak a rokon nyelvek segédelmével tudtak alkotórészeikre bontani. Így sikerült kideríteni, hogy *harminc* a. m. három tíz; *ezüst* a. m. fehér réz; *tavaly* a. m. abban az évben (ellentétben az ,ez idén'-nel).¹

¹ Vannak olyan összetételek is, amelyekben két rokon vagy két ellentétes fogalom van összekapcsolva, pl. *jár-kél*, *fúr-farag*, *búbánat*, *szerteszt*, *jön-megy*, *adás-vevés*, *körülbelül*. Ezeket mellérendelő összetételeknek nevezzük.

Hozzátoldással megjelölt jelentésváltozás

Számos jelentésváltozás a szónak olyan alakváltozásával jár, hogy a végét megtoldjuk egy vagy több hanggal; pl. ha azt akarjuk kifejezni, hogy valaki több ízben, ismételve *dob*, azt mondjuk: *dobál*; az *édes* szóval kifejezett tulajdonságnak kisebb fokát az *édeses*, nagyobb fokát meg az *édesebb* alakkal fejezzük ki. A hozzátoldott járulékkal a szóból más szót képezünk, azért ezt az eljárást *szóképzésnek*, a járulékot pedig, amely a jelentésváltozást jelöli, *képzőnek* nevezzük. Ilyen képzőkben a magyar nyelv szerfölött bővelkedik.

Az összetétel és a szóképzés között az a különbség, hogy az összetételnél a jelentésváltozást jelölő elem, amely a módosítandó fogalmat kifejező szó elé csatolódik, maga is szó; ellenben a képző, amely a szó végéhez járul, magában mint szó nem fordul elő.

Van azonban néhány képzőnk, amelyről tudjuk, hogy *szóbóllett*. Így a lehetőséget vagy megengedést jelölő *-hat*, *-het* igeképző (pl. *járhat*,

A mellérendelő összetételek legnagyobb része ú. n. *ikerszó*, vagyis olyan, amelynek a tagjai nemcsak rokonértelműek, hanem hasonló hangzásúak is. Ilyen tömentelen sok van, pl. *szánom-bánom*, *csillog-villog*, *ámul-bámul*, *toldoz-foldoz*, *sírás-rívás*. Némelykor a két tag nem is rokonértelmű, csak a hangzásuk hasonló, pl. *nyal-fal*, *ken-fen*, *dül-fül*. Némelyek ugyanannak a szónak megkettőztetéséből állanak, pl. *már-már*, *néha-néha*, *alig-alig*, *igen-igen*. Az egyik tag némelyekben a másiknak csak elváltoztatott alakja, pl. *ripeg-ropog*, *kipked-kapkod*, *gyim-gyom*, *giz-gaz*, *csonka-bonka*, *tarkabarka*, *csigabiga*. Olyanok is vannak, amelyeknek a tagjai magukban értelmetlenek, pl. *ákom-bákom*, *dínomdánom*, *terejere*.

nézhet) nem egyéb, mint a *hat* ige, amelynek régente az volt a jelentése, ami most a *-hat* képző. A régi irodalomban itt-ott olvashatunk ilyen példákat: ,semmit sem *hat*‘ (= semmit sem tehet); ,nem *hatsz* egy fürtöt fejérré tenned avagy feketéjé‘ (= nem tehetsz); s ilyen jelentéssel ma is megvan ez az ige a *hatalom* és a *mindenható* szóban. A *hat* ige mint a cselekvés lehetőségének jelölője hozzácsatlakozott más igék végéhez s ebben az alkalmazásában elszigetelődött a családjától, elvesztette az önállóságát, sőt a magashangúakhoz járulva még a magánhangzóját is elcserélte. Ma már, midőn azt mondjuk: ,*hatalomhoz juthat*‘ vagy ,*hatalomra tehet szert*‘, nem érzi a nyelvérzékünk, hogy itt ugyanabban a mondatban kétszer van meg ugyanaz az elem. Midőn *varrónéról*, *mosónéról* van szó, nem érezzük többé, hogy a *-né* képző azonos a *nő* szóval, mert elszigetelődött tőle. A *-beli* képző (pl. *várbeli*) a *bél* szóból, a *-szerű* képző (pl. *meseszerű*) a *szer* (= ,sor, rend; mód‘) szóból, a *-féle* képző (pl. *másféle*) a *fél* szóból, a *-kora* képző (pl. *jókora*) a *kor* szóból lett (vö. *koros* ,nagy‘ a régi nyelvben). Ezek is elszigetelődtek a családjuktól, s most már senki sem érzi odatartozásukat.

Azok a származékszavak, amelyek a *-hat*, *-né* stb. eff. képzővel alakultak, e szerint eredetileg szintén összetételek voltak.

Összetételek folyton alakulnak a nyelvben, tehát mindig megvan a mód arra, hogy bizonyos összetételek utótagja képzővé váljék. A *való* és a *volta* szó gyakran fordul elő összetételben utótagul (pl. *idevaló*, *odavaló*, *hozzávaló*, *jóraló*; *mivolta*, *jóvolta* stb.),

s most már mind a kettő a képzővé-válás útján van.

Szükség is van rá, hogy a nyelv új képzőkkel gyarapodjék, mert a képzők is, éppúgy mint a szavak, ki vannak téve az értelmi elhomályosodásnak, a hangbeli pusztulásnak és a teljes elveszésnek. Így pl. ma már senki sem sejti, hogy a *metsz*, *játszik*, *úszik* igében a -sz a cselekvés többszöriségét vagy tartósságát jelölte valamikor, sem azt, hogy a *torok*, *lélek*, *jészek* szó végén kicsinyítő -k képző van. Az ilyen képzőket és képzéseket elhomályosultaknak nevezzük.

Azok a képzők, amelyek a cselekvés egyszeriségét, pillanatnyi voltát jelölik (pl. *csattan*, *sodorít*, *lövell*), az egyetlen -*int* (pl. *emelint*) kivételével ma már csak a multból átöröklődött szavakban vannak meg, de ezeknek az analógiájára már nem képződnek újak. Ezek a képzők befejezték a munkájukat, nem működnek többé. Az ilyeneket nyugvó képzőknek nevezzük.

Ami fogyatkozást szenved a nyelv a szóképzés terén, annak a pótlására a beszélő nemcsak új képzőket alkot, hanem más úton-módon is segít magán. A nyugvó képzőt határozóval helyettesíti, pl. áll: *megáll*. A testében megfogyatkozott vagy elhomályosult képző mellé másikat tesz támogatóul; így lett pl. a régi *von-sz*-ből *von-szol*. Az elveszett képző tisztét ráruházza a szomszédjára; így pl. a *gondolat*, *ítélet*-féle főnevekben most az -*at*, -*et* az az elem, amely az igefogalomnak névszói fogalommá változását jelöli; ennek pedig eredetileg más volt a szerepe, s a tulajdonképpeni névszóképző a mellőle elveszett -*v* volt. Ezek a

szavak ugyanis, mint a régi nyelvelmékekben előforduló alakok (pl. *kezdetu-*, olv. *kezdetv-* = a mai *kezdet*) bizonyítják, egykor *-atv*, *-etv*-végűek voltak, s mikor aztán a véghang elveszett, tisztét az *-at*, *-et* vette át.

A képző valamely igefogalomnak más igefogalommal vagy névszói fogalommal való változását, valamely névszói fogalomnak más névszói fogalommal vagy igefogalommal való változását jelöli.

1. Igefogalomból más igefogalom

A cselekvés vagy a történés s az alanya közötti viszony szerint az igék háromfélék:

1. A cselekvés vagy a történés az alanytól indul ki: *cselekvő* ige, pl. A munkás *dolgozik*. A víz *forr*.

2. A cselekvés az alanytól indul ki s magát az alanyt éri; tehát az alany cselekszik is, de egyúttal szenved is a maga cselekvését: *visz hatható* ige, pl. A szökevény *elrejtőzött* (= elrejtette magát).

3. A cselekvés mástól indul ki s az alanyt éri; tehát az alany nem cselekszik, hanem csak szenved, mégpedig a más cselekvését szenved: *szenvedő* ige, pl. Jézus Krisztus Júdástól *elárultatott* (= Júdás elárulta Jézus Krisztust).

A nyelvtani 'cselekvés' és 'szenvedés' e szerint nem azt jelenti, amit e szavakon közönségesen értünk. Csak azt akarjuk velük értetni, hogy az alany kiinduló pontja-e vagy pedig végpontja annak, ami történik. Ilyen értelemben tehát nemcsak *ír*, *fut*, *üt*, hanem *ül*, *hever*, *hull*, *roskad*, *süllyed*, *fuldokol*, *szenved*, *meghal* is cselekvő ige; ellenben nemcsak *megveretik*, *kínóztatik*, hanem *dícsértetik*, *megjutalmaztatik* is szenvedő ige.

A cselekvő jelentésű igén képzővel megjelölt jelentésváltozások a következők:

1. A cselekvés többszöri vagy tartós (= GYAKORÍTÓ IGE), pl. *olvasgat, beszélget; húzgál, keresgél; gőzölög, füstölög; hajlong, dülöng; álldogál, éldegél, üldögél; fuldokol, öldököl, nyeldekel; harapdál; rugdal, tördel; bukdácsol, szökdécsel; sugdos, csipdes, lökdös; ingadoz, csörgedez; lődöz; bököd; döföl; kérlel; dobál, metél; nyargalász, heverész; vonszol; rágcsál; küldöz, kötöz; futkos; csapkod, csipked, köpköd; járkál; futkároz.*

2. A cselekvés egyszeri, pillanatnyi (= MOZZANATOS IGE), pl. *durran, zörren; emelint, csavarint; sodorít, pödörít; fuvall, lövell; — fordul, csördül* (ez utóbbiak visszaható képzővel alakultak).

3. A cselekvés hirtelen vagy lassan kezdődő (= KEZDŐ IGE), pl. *megfutamodik; megszólamlík; megszólal; éled; megfájdul, megzendül.* (A kezdő igéknek nincsenek külön képzőik; -*amod* és -*aml* tulajdonképpen mozzanatos, -*al* és -*ed* gyakorító, -*dul*, -*dül* visszaható képző.)

4. A cselekvés közvetett (= MŰVELTETŐ IGE), pl. *mosat, töret; olvasat, kerestet.*

A műveltető ige a cselekvés okozását, tétetését fejezi ki, vagyis azt, hogy az alany mással végezteti a cselekvést. Némely műveltetőképzős ige azonban a cselekvésnek csak a mondását, állítását jelenti, pl. *„A krónikások a hunnokat és a magyarokat Hunortól és Magyartól származtatják“* (= azt mondják, állítják, hogy tőlük származtak). Olyan műveltető-képzős igék is vannak, amelyek a cselekvés megengedését, eltűrését fejezik ki, pl. *„Én bizony nem szidatom magamat!“* Tehát a műveltető-képzős igéknek háromféle

jelentésük van, s ezeket így fejezhetjük ki: 1. *A.* okozza, hogy *B.* cselekedjék valamit (= IGAZI MŰVELTETŐK); 2. *A.* mondja, hogy *B.* cselekszik vagy cselekedett valamit; 3. *A.* megengedi, el-tűri, hogy *B.* cselekedjék valamit (2. és 3. = ÁLMŰVELTETŐK).

A visszaható igével a cselekvésnek két mozzanatát fejezzük ki: az alanytól való kiindulását és ugyanarra való visszahatását (az előbbit a személyrag, az utóbbit a képző jelöli), pl. húzódik, ütődik; csavarodik, keveredik; takaródik, dörgölődik; nyújtódik, rejtődik; rázkódik; óvakodik, fészülködik, emelkedik; zárkózik; bocsátkozik, törülködik.

Vannak visszaható-képzős igék, amelyekben a cselekvésnek egyik mozzanata, t. i. az alanytól való kiindulása elhomályosodott, s csak a másikat, az alanyra hatását érezzük bennük; ezek tehát SZENVEDŐ jelentésűek. Ilyenek: a ház *eladódik*, a titok *kitudódik*, az előadás *elkezdődik* (= eladatik, kitudatik, elkezdetik). Ezeket ÁLVISSZAHATÓKNAK nevezzük.

Némely ilyen szenvedő jelentésű igének nincsen képzője, s csak abban különbözik a cselekvőtől, hogy ikes ragozású, pl. *hall*: *hallik*, *tör*: *törik*.

Vannak még másféle álvisszahatók is, t. i. olyan visszaható-képzős igék, amelyek az alanytól kiinduló, de nem reá ható cselekvést fejeznek ki, vagyis egészen olyan jelentésűek, mint a CSELEKVŐ igék. Ilyenek: *vagdalkozik*, *csúfolódik*, *átkozódik*, *leskelődik*, *rugdalódik*, *fenyegetődik* (többszöri v. tartós cselekvés). Továbbá olyanok, amelyek kettőnek kölcsönös (= egymásra ható) cselekvését fejezik ki, pl. *verekednek*, *ölelkeznek*, *kergetődznek*. —

A *-dul*, *-dül*-képzős mozzanatos és kezdő igék (24. l.) szintén álvisszahatók.

A *szenvedő* igék hasonlóan az *-at*, *-et*, *-tat*, *-tet*-képzős műveltetőkhez, csak abban különböznek tőlük, hogy ikes ragozásúak, pl. *mondatik*, *veretik*; *olvastatik*, *kerestetik*.

A szenvedő és a műveltető igék képzői nem véletlenül estek egybe, hanem valósággal azonosak. A legelső szenvedő igék olyan műveltetőkben fejlődtek, amelyek a cselekvés megengedését, eltűrését is jelentették (24. l.), pl. *megszidatja* magát, *megvereti* magát → *megszidatik*, *megveretik*. Ezek úgy viszonylanak a *megszidat*-hoz és a *megveret*-hez, mint *hallik*, *törik* a *hall*-hoz, *tör*-hez.

Az *-atik*, *-etik*, *-tatik*, *-tetik*-végű szenvedő igék az élő nyelvből majdnem teljesen kivesztek. A nyelvjárások közül csak egynéhányban fordulnak elő, de azokban is csak gyéren. Csupán egy szenvedő igealak forog a népnél közszájon: a latinból fordított *dícsértessék*, az is csak a 'Dícsértessék az Úr Jézus Krisztus!' köszöntésben. A szintén latin mintára alakult *születik*, *született*-et, amely a köznyelvben közkeletű (de nem is érzik szenvedő volta), a nép nem igen használja, hanem rendesen azt mondja helyette: *lesz*, *lett*. A mindennapi életben, társalgás közben a műveltetek sem élnek szenvedő igével, kivéve a *születik*-et és a *méltóztatik*-ot, de valamint az előbbit, úgy az utóbbit sem érzi már senki szenvedőnek. Az irodalomban előfordulnak szenvedő igék és néha, pl. lendületes előadásban, nem is visszatetszők; de olyan sűrűn alkalmazva, mint a hivatalos nyelvben találjuk, bántja a magyar ember nyelvérzékét.

A cselekvésnek vagy a történésnek lehető vagy megengedett voltát minden igén megjelölhetjük a *-hat, -het* képzővel, pl. *szólhat, kérhet, olvasgathat, mosathat, rejtőzhetik*. Az ilyen igéket *h a t ó i g é k n e k* nevezzük.

2. Névszói fogalomból igefogalom

Azokban az esetekben, midőn névszói fogalom igefogalommá alakul át, a képzőt úgy tekinthetjük, mint valamely általánosabb igefogalom (pl. *tesz, lesz, van*) kifejezőjét, amelyet az alapszóval megnevezett névszói fogalom szorosbít. Ha az alapszóbeli fogalmat a *valami, valamilyen* és a *valaki* szóval jelöljük, jelentésük szerint következőkép csoportosíthatjuk az ilyen igéket:

1. VALAMIVEL MŰKÖDNI, DOLGOZNI, pl. öklöz; kaszál, rostál, hegedül; szemlél.

2. VALAMIT TENNI, CSINÁLNI, LÉTREHOZNI, pl. énekel, füstöl, ostromol, szól; ágyaz, lármáz, végez; tanácskozik.

3. VALAMI V. VALAKI LENNI (VALAKINEK A DOLGÁT TENNI, VALAMIÜL MŰKÖDNI V. VISELKEDNI), pl. szolgál, vezérel; kémlel; szakácskodik, irigykedik, betyárkodik, pajtáskodik, hamiskodik, macakskodik, irigykedik, szemtelenkedik; barátkozik.

4. VALAMINEK V. VALAMILYENNEK TARTANI, MONDANI, pl. csodál, helyesel, kevesel v. kevesell, sokall, drágáll.

5. VALAMILYENNEK LÁTSZANI, MUTATKOZNI, pl. piroslik, fehérlik, tarkállik, zöldellik, feketellik.

6. VALAMIVEL ELLÁTNI (FÖLSZERELNI, BEBORÍTANI), pl. ruház, aranyoz, foltoz, deszkáz; talpal, fejel; VALAMELY SZÓVAL, NÉVVEL ILLETNI (valaminek szólítani v. nevezni), pl. uraz, magáz, számaraz.

7. VALAMIVEL ELLÁTÓDNI, pl. bimbózik, virágzik, fogzik, habzik; sarjadzik, felhődzik.

8. VALAMIT KERESNI, FOGNI, SZEDNI, pl. egerész, halász, vadász, madarász, eprész.

9. VALAMIVÉ V. VALAMILYENNÉ LENNI, VÁLNI, pl. (meg)szabadul, tágul, vénül, őszül; gazdagodik, szegényedik; (el)hamvad, ébred; (meg)újhodik, (meg)vénhedik; (el)porhad.

10. VALAMIVÉ V. VALAMILYENNÉ TENNI, pl. (meg)szabadít, tágít, vénít, őszít, gazdagít, szegényít; (el)hamvaszt, ébreszt.

3. Igefogalomból névszói fogalom

E jelentésváltozás eredménye vagy *magánvaló*, vagy *elvont valami*. Magánvalónak (konkrét) a VALÓBAN MEGLEVŐ VAGY CSAK KÉPZELT ÉLŐ LÉNYT VAGY ÉLETTELEN TÁRGYAT nevezzük. Elvont (absztrakt) dolgot pedig a TULAJDONSÁG, az ÁLLAPOT és a CSELEKVÉS, amely magában nincs meg, hanem csak mint valakinek vagy valaminek a tulajdonsága, állapota, cselekvése; de az illetőtől elvonva mintegy önálló dolognak gondolhatjuk. Így pl. magánvaló valami az *oroszlán*, a *fa*, a *toll*, a *tündér*, a *kísértet*; ellenben elvont valami a *bátorság*, a *betegség*, a *csicsergés*. (Nem szabad elfelejteni, hogy a magánvaló és az érzékelhető valami, az elvont és a nem-érezkelhető valami nem azonos.)

Elvont dolog: a cselekvés; magánvaló: a cselekvő és a cselekvés eszköze; részint magánvaló, részint elvont: a cselekvés eredménye.

1. CSELEKVÉST jelentő névszók: hallgatás, keresés, használat; száanalom, félelem; bizodalom,

késedelem; fáradság, sietség; aszály, veszély; halál; hozatal, jövetel.

2. CSELEKVŐT jelentő névszók: *jövevény*, *szökevény*; — olyan cselekvőt jelentők, akinek az alapszóval kifejezett cselekvés szokása, természete, aki szereti tenni vagy könnyen teszi azt, amit az ige kifejez: *nyalánk*, *félénk*; *hajlékony*, *feledékeny*; *ingatag*, *lengeteg*; *harapós*, *csípős*; *lóti-futi*.

3. CSELEKVÉS EREDMÉNYÉT jelentő névszók: *mondás*, *kérdés*; *gondolat*, *felelet*; *találmány*, *sütemény*; *irtovány*, *szövevény*; *kérelem*; *győzelem*; *tanulság*, *nyereség*; *látomás*, *vallomás*; *keverék*; *söpredék*; *hagyaték*; *toldalék*; *osztály*, *szegély*; *fonál*.

4. CSELEKVÉS ESZKÖZÉT jelentő névszók: *festék*, *támaszték*; *lepel*; *kötél*.

Az igékből képzett névszók között külön osztályt tesznek az *igenevek*. Háromféle igenév van:

1. FŐNÉVI IGENÉV; elvont cselekvést jelent: *várni*, *kérni*.

2. MELLÉKNÉVI IGENEVEK:

a) Jelenidejű; jelentheti: 1. a cselekvőt: *író* (deák), *égő* (gyertya); 2. a cselekvés tárgyát (rendesen valamire való tárgyat): *szántó* (föld), *vető* (mag); 3. a cselekvés eszközét: *varró* (tű), *evező* (lapát); 4. a cselekvés helyét: *álló* (hely), *fekvő* (hely); 5. a cselekvés idejét: *hamvazó* (szerda); 6. a cselekvést: *induló* (-ban van), *lemerő* (-ben van a nap).

b) Multidejű; jelentheti: 1. a cselekvőt: *halott*, *tapasztalt* (ember), *elmúlt* (idő), *kopott* (ruha); 2. a cselekvés tárgyát: *vert* (had), *vágott* (dohány), *aszalt* (szilva).

c) Jövőidejű; jelentheti: 1. a cselekvőt: *jövendő* (idő); 2. a cselekvés tárgyát: *megválasztandó* (fejedelem); rendesen olyan mellékértelemmel, hogy a cselekvésnek meg kell történnie: *megfontolandó* (dolog), *követendő* (példa).

Némely *-andó*, *-endő*-képzős igenévben a cselekvésnek tartós, folytonos vagy szokásos volta van kifejezve, pl. *állandó*, *kelendő*, *forgandó*, *változandó*.

3. HATÁROZÓ IGENEVEK: 1. állapot- v. módhatározók: *zárván*, *kötve*, *sírván*, *sietve*; 2. ok- v. időhatározók: *adván*, *esvén*.

A fől sorolt példák azt mutatják, hogy ugyanaz a képző két- vagy többféle jelentés-változásnak a jele is lehet; vö. hallgatás és kérdés: amaz cselekvést jelent, emez cselekvés eredményét; használat és gondolat (cselekvés és cselekvés eredménye); *szökevény* és *szövevény* (cselekvő és cselekvés eredménye) stb.

4. Névszói fogalomból más névszói fogalom

Az idetartozó jelentésváltozásokat a névszók jelentése szerint következőleg állíthatjuk össze:

1. KICSINYÍTŐK: *fiúcska*, *fejecske*, *nagyocska*, *vénecske*, *magácska*; *falatka*, *legényke*, *vékonyka*, *szegényke*; *pálcika*, *csészike*, *őzike*; *anyóka*; *haskó*, *szánkó*; *házikó*; *kövec*; *tócsa*, *gyermekcse*; *kisded*; *bolondos*, *őszes*, *édeses*.

2. NAGYÍTÓ (a tulajdonság nagyobb fokát kifejező) névszók: *olcsóbb*, *keserűbb*, *vénebb*, *idősb* (KÖZÉPFOK; ennek a JELE u. i. szintén képzőféle); — a tulajdonság legnagyobb fokát úgy fejezzük ki, hogy a *leg* határozószót tesszük a középfok elé: *legolcsóbb* (FÖLSŐFOK); nyomatékosítva: *legeslegolcsóbb*.

Főnevet is fokozunk néha, pl. rózsánál *rózsább*; kutyánál is *kutyább*; rókább a rókánál; nincs ennél *gyönygebb* élet; sohasem láttam *szamarabb* embert.

3. MÉRTÉKET (mennyiséget, nagyságot, súlyt) jelentő névszók: *ölnyi*, *ökölnyi*, *maroknyi*, *tengernyi*, *órányi*, *kőhajításnyi*, *mázsányi*; *akkora*, *ekkora*.

4. GYÜJTŐNEVEK: *katonaság*, *cselédség*, *hegység*; *csillagzat*, *izomzat*, *növényzet*, *személyzet*; *nádas*, *füzes*, *fenyves*.

Ide számíthatjuk a TÖBBESSZÁMI alakokat: *hajók*, *kövek*, *kapui*, *gyűrűi*, *házai*, *népei*, *boltjai*, *kertjei*. (A többes szám JELEI u. i. szintén képzőfélék.)

5. ÖSSZEFOGLALÓK: *Péterék*, *Pálék*, *bíróék* (= Péter, Pál, a bíró meg a felesége, a családja vagy más hozzátartozói).

6. VALAMIVEL BÍRÓT, VALAMIVEL VALÓT jelentő névszók: *erős*, *lombos*, *véres*, *vizes*; *nagyszájú*, *rózsaszínű*, *kellemes szagú*, *komor tekintetű*.

7. VALAMI NÉLKÜL VALÓT jelentő névszók: *vagyonatlan*, *színtelen*; *hibátlan*, *felhőtlen*; *fogatlan*, *ízetlen*; — ide tartoznak azok is, amelyek az ALAPSZÓVAL KIFEJEZETT TULAJDONSÁG ELLENKEZŐJÉT jelentik: *boldogtalan*, *hűtelen*, *valótlan*.

Ilyenek igékből is alakultak: *mozdulatlan*, *készületlen*; *váratlan*, *sértetlen*; *nyugtalan*, *szüntelen*.

8. VALAMIVEL FOGLALKOZÓ (valamivel bánó, valamire ügyelő, valamit kezelő, fogó, készítő, áruló) SZEMÉLYT jelentő névszók: *juhász*, *lovász*, *halász*, *kertész*, *révész*; *kapus*, *csikós*, *szekeres*, *lakatos*, *üveges*, *kalapos*.

9. VALAKIHEZ V. VALAMIHEZ TARTOZÓT (hozzá, tőle, belőle valót) jelentő névszók: *királyi*, *emberi*, *anyai*, *testi*, *városi*, *házi*, *tavaszi*.

Ide tartoznak a BIRTOKJELES alakok is, pl. *papé*,

másé, magyaroké, fiamé. (A BIRTOKJEL u. i. szintén képzőféle.)

10. ASSZONYNEVEK (v. általában nőnevek): molnárné, béresné; varróné, mosóné.

11. HELYZETET jelentő névszók: alsó, felső, szélső, középső; — ide tartoznak a SORSZÁMNEVEK is: hatodik, tizedik, huszadik.

12. ELVONT TULAJDONSÁGOT, ÁLLAPOTOT (foglalkozást, tisztséget, méltóságot) jelentő névszók: jóság, szépség, öregség, betegség, rabság, szabóság, káplárság, báróság.

MONDATTAN

A mondat és fajtái

Egész beszédünk mondatalkotásból áll. A beszéd célja ugyanis (legáltalánosabban kifejezve) az, hogy valakivel közöljünk valamit, s ezt csakis mondattal tehetjük. Akárhányszor előfordul ugyan, hogy beszéd közben csak egy szót mondunk, de az akkor már nem pusztán szó, hanem mondat. Pl. ha azt mondom: *esik*, ez teljes értelmű közlés, noha csak egy szóból áll. Ha valakinek arra a kérdésére, hogy mi újság, azt felelem: *semmi*, vagy ha a gyermek csicssergést hallva fölkiált: *madár!* — ezek sem pusztán szavak, hanem mondatok, mégpedig nem is hiányosak, csak KIHAGYÁSOSAK.

A mondat a beszédnek olyan szakasza, amellyel valamit kijelentünk, kívánunk vagy kérdezünk.

1. A kijelentés vagy nyugodt hangon történik, vagy pedig az öröm, a fájdalom, a csodálkozás, a meglepődés, az ijedelem stb. hangján, pl. *Melegem van. Szükség törvényt bont.* (Közönséges

kijelentő mondatok.) *Istenem, Istenem, be megvertél engem! Az idő hogy eljár!* (Fölkiáltó mondatok.)

2. A kívánságot vagy óhajtás, vagy pedig határozottabban: felszólítás alakjában fejezhetjük ki, pl. *Bárcsak én is veletek mehetnék!* (Óhajtó mondat.) *Vigyetek magatokkal!* (Felszólító mondat.)

3. A kérdéssel vagy valamely tény után, vagy valamely ténynek egyik-másik körülménye után, vagy pedig valakinek az akarata után tudakozódunk, pl. *Jártál-e már tengeren? Hol láttatok délibábot? Veled menjek?* (Kérdő mondatok.)

A legtöbb mondat két főrészből áll: állítmányból és alanyból. Az állítmány a mondatnak TULAJDONKÉPPENI KIMONDÓ RÉSZE, az alany pedig a kimondó részhez tartozó MEGNEVEZŐ RÉSZ, amely a *ki? mi? kik? mik?* kérdésre felel. Mind a kettő puszta (azaz csupán egy szóból álló) vagy bővített (egynél több szóból álló) lehet, pl. *Madarak | szállnak.* — *Az égi madarak | ágról-ágra szállnak.*

A puszta állítmány ige is, névszó is lehet; a puszta alany mindig névszó.

Vannak ALANYTALAN MONDATOK is, nevezetesen: a) természeti tüneteményeket kifejezők, pl. *havazik, fagy, olvad;* b) olyan cselekvést kifejezők, amelynek végrehajtója ismeretlen, pl. *Megzörgették az ablakot.*

Az igemondat és kialakulása¹

Az ige magában is teljes mondat lehet. Pl. ha azt mondom: *villámlik,* ez

¹ Vö. BALOGH PÉTER: Az ige szereplése a mondatban. (Magyar Nyelvőr XVII.)

olyan mondat, amelynek teljességéből semmi sem hiányzik. Sőt nemcsak hogy teljes mondat lehet az ige, hanem b ő v í t e t t m o n d a t is, mert nemcsak pusztán azt fejezhetjük ki vele, hogy mi történik, hanem ezenkívül még egyet-mást jelezhetünk benne. Így ebben az egyszavú mondatban: *láttalak* a cselekvésen kívül jelezve van a cselekvés alanya, tárgya, ideje. Az alany itt a beszélő, a tárgy az, akihez szól; ez a kettő tehát határozott. Az idő már csak határozatlanul van jelezve: csak annyiban, hogy a cselekvés a multban történt. Az időt esetleg nem is szükséges pontosabban meghatározni, mert a hallgató az előzményekből úgyis tudhatja; ha pedig nem tudja, akkor a beszélő külön szóval teszi az igében foglalt időre-mutatást határozottá, pl. *Tegnap láttalak*. Legtöbbszörre az igében foglalt többi rámutatást is ilyenképpen kell határozottabbá tenni. Így ebben az egyszavú mondatban: *látta* jelezve van a cselekvésen kívül ennek 3. személyű alanya, 3. személyű tárgya és az, hogy a multban történt; de sem az alany, sem a tárgy nincs megnevezve, sem az idő pontosabban meghatározva. Minderre külön megnevező szavak kellenek, pl. *Az előrs hajnalban látta a kozákokat*. Így fejlik ki az egyszavú határozatlan i g e m o n d a t b ó l a többszavú határozott mondat. Azonban ebben olyan körülmények is ki lehetnek fejezve, amelyekre az igemondat nem mutat rá (pl. hely, állapot, ok, cél stb.).

A cselekvés vagy a történés kifejezésének módozatai

A cselekvést, a történést vagy úgy fejezzük ki, mint valót (j e l e n t ő m ó d), vagy föltételesen

avagy óhajtásképpen mondjuk ki (fö l t é t e l e s m ó d), vagy azt jelezzük, hogy megtörténését akarjuk (fö l s z ó l í t ó m ó d). Továbbá azt is közöljük, hogy a c s e l e k v é s b e v é g z e t t - e vagy b e v é g z e t l e n (most, a multban, a jövőben vagy minden időben).

A cselekvés, a történés kifejezésének módja és bevégzetlensége vagy bevégzettsége r é s z i n t jelöletlen, r é s z i n t m e g v a n j e l ö l v e, pl. a *tanul* ige jelentő módja minden JEL nélkül: *tanul*, s ez az alak egyúttal bevégzetlen cselekvést jelöl, mégpedig jelen, jövő vagy minden időbelit (pl. most *tanul*; majd *tanul*; a jó pap holtig *tanul*). A *tanult* alakban jelöletlen a jelentő mód, de meg van jelölve (-t-vel) a bevégzettség; mégpedig a cselekvést vagy a jelenben, vagy a multban, vagy a jövőben bevégzettnak érthetjük, pl. ,egész éjjel *tanult*‘ (most már nem *tanul*, tehát a cselekvése a jelenben már be van fejezve, azaz most már MULT cselekvés); ,mikor már eleget *tanult*, játszani küldtem‘ (bevégzettség a multban); ,majd ha eleget *tanult*, játszani küldöm‘ (bevégzettség a jövőben). *Tanulna*: föltételesen kifejezett cselekvés, mégpedig bevégzetlen (pl. most *tanulna*; holnap *tanulna*; jó volna, ha az ember mindig *tanulna* a más kárán); a föltételesség JELE -na, de a bevégzetlenség jelöletlen. *Tanulj*: fölszólító mód (-j-vel jelölve); a cselekvés természetesen bevégzetlen, de az nincsen megjelölve (pl. most ne beszélge ss, hanem *tanulj*; ezentúl szorgalmasabban *tanulj*; ne az iskolának *tanulj*, hanem az életnek!).

Egyszerű alak hiányában egybeszerkesztéshez folyamodunk, pl. *tanulni fog*, *tanult volna*.

Az általánosan használt igealakokat (a szerint,

hogy főként mely időben végbemenő vagy végbement cselekvést, történést fejeznek ki) rövidség okáért a JELEN, MULT, JÖVŐ néven nevezzük. Ezekén kívül vannak ritkább (régies) alakok is, s azok a következő felsorolásban rekeszbe vannak téve.

I. JELENTŐ MÓD: 1. jelen: jár; 2. mult: járt; (elbeszélő mult: jára; végzett mult: járt *vala* v. *járt volt*); 3. jövő: járni fog (*járand*). — II. FÖLTÉTELES MÓD: 1. jelen: járna; 2. mult: járt volna. — III. FÖLSZÓLÍTÓ MÓD: járjon (*járt legyen*).

Az ígétlen mondat

Vannak ígétlen mondatok is. Nemcsak olyan KIHAGYÁSOSAK, mint pl. Nyalka huszár, honnan oly vágtatva? Ide mellém, kedves gyermekek! (amelyekbe a ki nem tett ígét odaértjük és bele is tehetjük), hanem olyanok is, amelyekben NÉVSZÓ A PUSZTA ÁLLÍTMÁNY, pl. Ráncos a homloka. A lovak *ijedősek*.

A bővítékek

A mondat bővítékei, vagyis bővítő részei a következők:

1. A tárgy, vagyis a *kit? mit?* kérdésre felelő mondatrész, pl. *Atillát* Isten ostorának nevezték. Körülhordozták a *véres kardot*.

2. A határozók, vagyis valamely körülmény (hely, idő, állapot, mód, ok, cél stb.) kifejezői, pl. Hegedülnek a *csárdában*. *Este* jött a parancsolat. *Üresen* áll a ház. Elkezdett *keservesen* sírni. *Másnak a hibájáért* nekem kell megszenvednem. Meg-meg is áll olykor *tünődni* magában.

3. A kiegészítő, vagyis némely igének (*vagyok, leszek, lehetek, maradok, maradhatok, múlt-*

tam, nincs) és igenévnek (*lenni, maradni, lévén, maradván*) alanyesetben álló bővítőke, pl. A templom tornya *csonka* maradt. Legkisebbik fiam is *tízéves* múlt már. Szeretnél-e *szabad* lenni? Nincs ő még *húszesztendő*s.

4. A jelző: az a mondatrész, amely valakinek vagy valaminek a tulajdonságát, a számát vagy a birtokosát fejezi ki, pl. *Szegény* ember szándékát *boldog* Isten bírja. *Száz* szónak is egy a vége. Hull immár a *fa* levele. — Ide tartozik az utójelző vagy ÉRTELMEZŐ is, pl. Veszek neki csizmát *pirosat*.

A viszonyjelek

A mondatrészek közötti viszonyok jelei a rago k, amelyek részint az igéhez, részint a névszókhoz járulnak, továbbá a határozóragokhoz hasonló értékű névutók.

Az ige ragjai a személyragok, amelyek vagy csak az alany személyét, vagy az alany és a tárgy személyét jelölik. Pl. járok, kérsz, tudunk: alanyszemélyre mutató raggal ellátott alakok. A tárgyas ragozású alakok közül csak némelyekben lehet különválasztani az alanyi és a tárgyi személyragot, pl. várlak: -k alanyi (1. szem.) rag, -l tárgyi (2. szem.) rag; várjátok, kéritek: -tok, -tek alanyi (többes 2. szem.) rag, -já és -i tárgyi (3. szem.) rag. A legtöbb tárgyas ragozású alakban (pl. várom, kéred, rakják, nézik) nem lehet két ilyen elemet megkülönböztetni; sőt vannak ragtalan tárgyas igealakok is, pl. várná, kérné. A tárgyas várnök, kérnők alakot a közbeszédből jóformán kiszorította már az alanyi váránk, kérnénk.

Az alanyi ragozásban az ige k két csoportra osz-

lanak: iktelen és ikes igékre. Ikeseknek azokat nevezzük, amelyeknek az egyesszámi 3. személyben (az alakok egy részében) *-ik* ragjuk van. Az iktelen igék egyesszámi személyragjai: 1. szem. *-k, -m*; 2. *-sz, -l* v *semmi*; 3. *semmi* v. *-n*; az ikes igék egyesszámi személyragjai: 1. szem. *-m*; 2. *-l*; 3. *-ik* v *semmi*. A többes számban nincs különbség a két csoport között; mind a kettőnek személyragjai: 1. szem. *-nk*; 2. *-tok, -tek, -tök*; 3. *-nak, -nek*.

Az *ikes ragozás* eredetileg csak a visszaható és a szenvedő igét illette meg, de idő jártával átterjedt a tárgyatlan cselekvő igék egy részére is. Némely cselekvő igét kétféleképpen ragoztak: iktelenül (*-k, -sz, -n*), mikor *kit? mit?* kérdésre felelő tárgya volt, és ikesen (*-m, -l, -ik*), mikor nem volt ilyen tárgya; pl. „A farkas mindenféle juhokat *megeszen*” és: „Ha valaki *eszik* e kenyérben [ma: kenyérből], él örökké”. Később azután e különbségtevés mindinkább elhanyagolódott: némely tárgyas igét is ikesen ragoztak (pl. kenyeret *eszik*), s viszont némely tárgyatlant iktelenül (pl. *kimúlok*). Ennek további következése az volt, hogy egyes igéknek ikes és iktelen ragozása összekeveredett, azaz az ikes ragozásba belekerült egy-egy iktelen ragozású alak, és (bár ritkábban) megfordítva is. Így állott elő az ilyen kevert ragozás: *botlom, botlasz, botlik; válok, válsz, válik*.

Az *-ik* rag a jelentő mód jelenjének 3. személyében folytonosan terjedt és még most is terjedőben van; egyre több meg több olyan tárgyatlan igéhez járul hozzá, amely régente iktelen volt (pl. *hazud*, ma: *hazudik*), de az ilyenek az 1. és a 2. személyben legtöbbszörre az iktelenek mód-

jára ragozódnak. Az 1. személy *-m* ragja a köznyelvben még meglehetősen tartja magát; a nyelvjárások legnagyobb részében azonban kiszorította a *-k* (amely egyébiránt a köznyelvben is kezd hódítani). A 2. személyben az ikesek a köznyelvben jobbra megtartották a *-l* ragot, de a *l*-végűek *-sz-t* vesznek föl, pl. *illesz*; viszont a *-l* rag áterjedt a *s*, *sz*, *z*-végű iktelenekre, pl. *olvasol*, *hiszel*, *hozol*. (A nép nyelvében nagyon sok ikes ige vesz föl *-l* helyett *-sz-t*, pl. *törődsz*, *húzódsz*, s ez a rag a köznyelvben is kezd terjedni, pl. *mosdász*, *panaszkodhatsz*). A jelentő mód multjában régente sem volt és ma sincs különbség az ikes és az iktelen igék ragozása között. A föltételes és a fölszólító módban a köznyelv megtartotta a kettő közötti különbséget, míg a nép nyelvben az iktelen ragozás kiszorította az ikest; de már a köznyelvben is előkerülnek ilyenek: ha a tengely *eltörne*; rosszul *esne*; *takarodj*; ne *veszedj*; hogy ne *törődjek* vele; *húzódjon* arrább. — Nagyon valószínű, hogy idővel az ikes ragozásból a köznyelvben is csak a jelenbeli *-ik* marad meg; az 1. személy *-m-jét* kiszorítja a *-k* (pl. *vesződök*, *mosdok*); a 2. személybeli *-sz* pedig a *-l-t*, úgyhogy ezt csak a *s*, *sz*, *z*-végű igék tartják meg.

A névszókhoz is járulnak *s z e m é l y r a g o k*, és azok a *birtokos személyét* jelölik, pl. *óráám*, *fésűd*, *háza*, *szerencséje*, *atyánk*, *falutok*, *vérük* v. *-ök*, *kalapjuk* v. *-jok*.

A többesszámi 3. személy ragjainak *u*, *ü*-vel ejtése és írása éppoly helyes, mint az *o*, *ö*-vel való.

A birtok többes számának a JELEI: *-i*, *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*. A birtokos személyragok ezek után következnek (*-im*, *-id* stb.); de megjegyzendő,

hogy a többesszámi 3. személy birtokos ragja össze van vonva a többesjellel (-*ik*; -*aik*, -*eik*; -*jaik*, -*jeik*), az egyesszámi 3. személy ragja pedig egészen elveszett.

A tárgy nak -*t* a ragja; de van ragtalan tárgy is, pl. Fölnyergelem *a paripám*.

A többi névrag mind határozórag, pl. -*ban*, -*ben*, -*ról*, -*ről*, -*hoz*, -*hez*, -*höz*, -*nak*, -*nek*, -*val*, -*vel*. A határozóragok eredetileg mind helyhatározásra szolgáltak, mert a nyelv minden határozásban a térbeli fölfogásból, vagyis a helyhatározásból indult ki.

Némely ragnak ismerjük az eredetét. Így a -*ben* rag nem egyéb, mint a *benn* határozószó, amelynek a *bél* (*bel*-) szó az alaprésze; -*ből* ebből lett: *belől*; -*be* ebből: *belé*. A -*től* rag, amely régente -*túl*-nek hangzott (még ma is -*tül*, -*tül*, -*tü*-nek ejtik sok helyütt), a *tő* (*tü*) szóból lett (vö. *tőszomszéd*, a hegy *tövében*); az -*ért* rag eredeti jelentése pedig 'helyen' volt.

A névutók (pl. *alatt*, *előtt*, *mögé*, *ellen*, *íránt*) eredetileg szintén mind helyhatározásra szolgáltak. A ragoktól csak abban különböznek, hogy testesebbek és nem illeszkednek a szónak magas- vagy mélyhangúságához (vö. *vízben*: *hóban*, de egyaránt: *víz alatt* és *hó alatt*). Az csak külső különbség, hogy nem írjuk őket egybe azzal a névszóval, amelyhez tartoznak, mert a kiejtésben éppúgy hozzacsatolódnak a szóhoz, mint a ragok, pl. *padon* és *pad alatt*, *tűznél* és *tűz mellé* (kiejtve: *padalatt*, *tűzmellé*).¹

A helyhatározó jelentésből át-

¹ A névutós szavak közül némelyeket, amelyek nagyon gyakran fordulnak elő, egybe szokás írni, pl. *délelőtt*, *azután*, *napközben*, *azalatt* stb.

vitel útján állott elő a ragok és a névutók többi jelentése. Az átvitel nyilván úgy indult meg, hogy először a helyhatározóragos szót egészben kezdték átvitt értelemben használni, s mikor aztán már egy csomó ilyen közkeletű volt, az átviteles jelentést maga a rag vette föl, és ilyen értelemben való alkalmazását tovább terjesztették. Az egész helyhatározó-ragos szónak átvitt értelmű használatára világos példa az *azon helyt* kifejezés, amely eredetileg azt jelentette, hogy 'ugyanazon a helyen', tehát helyhatározó volt; s ebből lett a későbbi *azonnal időhatározó* (vö. pl. 'úgy főbe ütötték, hogy *azon helyt* kiadta a lelkét' = ugyanazon a helyen, vagyis oly hamar, hogy még a helyéből kimozdulnia sem volt érkezése = *azonnal*).

Midőn azt kezdték mondogatni, hogy *délben*, *hajnalban*, akkor a delet, a hajnalt olybá vették, mintha valami tárgy volna, amelynek a belsejében lehet vagy történhetik valami. Így mondták aztán más helyhatározó ragokkal és névutókkal: *délre*, *déltől*, *délig*, *délután*, *hajnaltól*, *hajnalig*, *hajnal előtt*, *hajnal felé* stb.

Az állapotot nagyon könnyű volt úgy fogni föl, mint valami helyet, pl. *fogságban*, *-ból*, *-ba* (vö. börtönben stb.); *nyomorúságban* (vö. nyomorúságos hajlékban); kimenekült a *bajból* (vö. a vízből, a kelepceből); *szabadon jár* (vö. szabad helyen).

Az idő- és az állapothatározásban a helyhatározó ragok és névutók jobbára még eredeti jelentésükben szerepelnek. Azonban részint utóbbi alkalmazásuk, részint eredeti helyhatározó jelentésük olyan átvitelekre adott alkalmat, amelyekben tulajdonképpen jelentésük teljesen elhomályosodott.

Az állapothatározásból módhatározás fejlődött, pl. *rosszul* volt — *rosszul* cselekedett; *jobban* volna — *jobban* tenné.

Az állapothatározás egyik neme az eredet-határozás, amely szintén a térbeli fölfogásból indult ki, pl. *jó családból* való (vö. a szomszéd faluból való); *Árpádtól* származott. Az eredet-határozásból nagyon könnyen kifejlődhetett az okhatározás, pl. nem tudtam aludni a *gyermeksírástól* (= a gyermeksírástól eredt az álmatlanságom, az volt az oka a nem-alvásomnak); *fösvénységből* bőjtől (= fösvénységből ered a bőjtölés, az az oka a bőjtölésnek).

A *-nál* ragnak, amely eredetileg *,-től'* jelentésű volt, összehasonlításban való használata szintén térbeli fölfogásra vall, pl. a fiú nagyobb *az apjánál* (eredetileg = *az apjától'*, vagyis az apja magasságától mérve; régente így is mondták: nagyobb *az apjától'*).

A *-nek* rag eredeti jelentése a térbeli irányhatározás, pl. *hegynék* megy; nekiment *a falnak*. Ebből fejlődött ki részhatározói (dativusi) jelentése, és áthidalásul olyan mondatok szolgálhattak, amelyekben dobásról, vetésről, küldésről volt szó, pl. koncot vetett *a kutyának* (tulajdonképpen a. m. a kutya irányába, a kutya felé).

Természetes dolog, hogy nem minden egyes átvitt értelmű határozó jelentése fejlődött ilyen módon a térbeli fölfogásból, mert akárhány már az analógia hatásának köszöni létét; azért nem szabad minden esetben az átvitt értelem és a térbeli fölfogás közötti átmenetet keresni.

NYELVÚJÍTÁS

Nyelvünk eredeti szókészlete nemcsak analógia szerinti természetes alakulás útján gyarapodott és gyarapszik, hanem szándékos, tudatos szóalkotás útján is. Az utóbbira a nép nyelvében is találni példákat, de csak nagyon keveset; annál több van az irodalmi és a köznyelvben. Korántsem kell azonban azt hinni, hogy e tekintetben egyedül áll a mi nyelvünk a művelt nyelvek között, mert bizony másutt is találunk több vagy kevesebb szándékosan, tudatosan alkotott szót. És ebben nincsen semmi csodálnivaló, sem pedig a szókészletnek ilyenénképpen való gyarapítását nem szabad általánosságban helyteleníteni, habár egyes alkotások kifogás alá esnek is.

Az írónak sokkal több szóra van szüksége, mint amennyi a közbeszédben előfordul. S igaz, hogy az analógia az ő agyából is sokszor úgy pattantja ki a szót, mint más közönséges beszélőnek az agyából, mert ő is beletartozik a nyelvközösségbe; de mégis előfordul az az eset, hogy a szükséges szó nem terem meg magától, s ilyenkor valami úton-módon elő kell teremtenie. Az egyik mód az, hogy keres, kutat, hátha megvan már az a szükséges szó a nyelvben: a régi írók műveiben vagy a nép ajkán; és sokszor olyan eredményes a keresése, hogy nem is egy, hanem több szót talál vagy legalább olyanra bukkan, amelyet megszorított jelentéssel vagy

átvitt értelemben fölhasználhat a maga céljára. De ez a fáradságosabbik eljárás, s ennél sokkal kényelmesebb a másik, amely abban áll, hogy a szót megalkotja maga. Ez az alkotás csak annyiban különbözik a természetes szóalakulástól, hogy szándékos, tudatos, míg az utóbbi önkénytelen; de az író nyelve is az analógia uralma alatt áll, mint mindenkié, s ha helyes analógiák után indul, alkotása teljesen kifogástalan lesz.

A szándékos szóalkotásnak minálunk már egy XV. századbeli szentírásfordításban találni nyomait, s azontúl is akadnak szórványos kísérletek egyes íróknál a XVIII. század közepéig. Ekkor indult meg a sereges szóalkotás, az ú. n. nyelvújítás, amely körülbelül a múlt század közepéig tartott. Megindítója FALUDI FERENC volt, de őt jó nyelvérzéke visszatartotta az erőszakos újításoktól. Utána többen következtek, akik kevésbé voltak tartózkodók; ezek közül valósággal hírhedetté vált BARCAFALVI SZABÓ DÁVID (a XVIII. század nyolcvanas és kilencvenes éveiben), akinek alkotásai legnagyobbbrészt nevetéses szörnyetegek. Ilyenek pl. *muzsikodalom*: zene, *veteményedelem*: szeminárium, *okodalom*: akadémia, *mentence*: nyugtatvány, *küküllő*: átmérő, *popont*: kettőspont, *türmész*: vértanú, *diadász*: hős, *esde*: folyamodás, *hírde*: prédikáció, *hosszáta*: vonal, *írámság*: helyesírás, *önnöngös*: magánhangzó, *összöngös*: mássalhangzó, *üszkeleg*: tűzokádó hegy, *gondolygász*: fogalmazó, *temencse*: végrendelet, *ermec*: rugalmasság, *gyakorlodalom*: gimnázium, *lovanc*: lovas katona stb. De ezeken kívül voltak sikerült alkotásai is, mint pl. *csontváz*, *szempont*, *belváros*, *külváros*; *észlel*, *olvasmány*, *nyomtatvány*, *tudat*, *mondat* stb.

A nyelvújítás KAZINCZY FERENC irodalmi vezér-sége alatt és követőinek szóalkotásával érte el a tetőpontját. Kazinczy fölfogása szerint az író korlátlan ura a nyelvnek, tehát azt tehet vele, amit akar. „A szépíró — úgymond — nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekezetét segíheti, az neki mind szabad, akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem“. Továbbá: „Soha még hamisabb tanítás adva nem volt, mint az, hogy *usus dominatur in linguis*; sőt az író parancsolja, hogy úgy legyen, és úgy lesz“. És szerinte „a nyelvrontás is tiszteletes, ha szépet, jót ad“. Mind megannyi helytelen elv. — De valamennyi szóalkotó között a legmerészebb BUGÁT PÁL volt, aki ezerszámmra gyártotta a legképtelenebb természettudományi, orvosi és egyéb műszavakat, amelyek közül elég lesz ezt az egynéhányat hozni föl ízelítőül: *bilcsirta* (barázdabillegető, ebből: *billegető pacsirta*), *fülbeg* (ebből: *füles bagoly*), *kesreg* (magnézia), *felhömlye* v. *zúdog* (felhőszakadás), *tömpöglet* (tompaszög), *igirat* (helyesírás), *harmaglat* (háromszög), *vőreg* (skarlátbetegség), *tehátlat* (következmény).

Tagadhatatlan, hogy a nyelvújítók alkotásai között sok a kifogástalan is. Így (BARCAFALVINAK imént említett ma is élő alkotásain kívül) nekik köszönhetjük egyebek között a *baleset*, *betűrend*, *derékszög*, *helyesírás*, *előjel*, *jelkép*, *villámhárító*, *sírkert*, *várnagy*, *egyházmegye*, *testőr*, *őrmester*, *jótekony*, *légyott* stb. összetételeket és a *halmoz*, *állvány*, *szélsőség*, *csillagász*, *féltékeny*, *fogalom*, *állítmány*, *bizonyíték*, *csalékony*, *édeskés*, *élénk*, *éljenez*, *hozomány*, *jóslat*, *nemzedék*, *forradalom*, *kíváncsi*, *irodalom*, *föllebbez*, *gyulékony*, *mozgá-*

kony stb. képzéseket. Azt is érdemül kell nekik betudnunk, hogy elavult szavakat újra használni kezdtek, tájszavakat bevittek az irodalmi nyelvbe, némely szavakat átvitt értelemben használtak, másokat műszavakul alkalmaztak s a stílust csiszoltabbá, simábbá, választékosabbá és fordulatossabbá tették.

A nyelvújítókat azonban — mint fönnebb láttuk — sokszor cserben hagyta a nyelvérzékük. Alkotásaik között igen nagy számmal találunk olyanokat, amelyek tisztán nyelvtani szempontból nézve hibásak, mert nem a megszokott analógiák szerint készültek. Mikor forgalomba kerültek, ellenkeztek a közszokással, ennél fogva bántották a nyelvérzékét. Sok ilyen alkotásuk nem is került bele a nyelvbe, mert vagy sürgötlen volt, vagy nem volt célszerű, nem volt életrevaló; így hiába akarták a virtust *csánynak*, a sportot *ficnek*, a fölköszöntőt *hörpigének*, a húmort *nedélynek*, az óceánt *özönynek*, a szembogarat (pupilla) *látabnak* nevezni: e szavak nem kellettek senkinek. Némelyek egy ideig forgalomban voltak, de azután kiszorította őket más, alkalmasabb szó, régi, új vagy idegen; így pl. a *zsiráfot* ma már senki sem nevezi *nyakorjárnak*, a *vigardát* elfeledtette a *vigadó*, az *élenyből* megint *oxigén* lett, a *nevelészet* helyett *neveléstudományt* mondunk, a *delnőt* kiszorította a *hölgy* és az *úr-hölgy*, az *idény* alig teng-leng már a közkeletűvé vált *évad* mellett, *bizottmányt* is alig-alig hallani *bizottság* helyett.

De voltak a szóbanforgó alkotások között szép számmal olyanok is, amelyekhez a nyelvérzék hozzászokott; ezek az irodalmi

és a köznyelvnek olyan elemeivé váltak, mint a hagyomány útján átöröklődött vagy a hagyományos analógiák szerint alakult szavak. Ilyenek pl. *kedély, szeszély, eskü, eszme, anyag, lényeg, jellem, szellem, elnök, ujonc, szivar, modor, szerény, összeg, regény, csalogány, csőr, dallam, tömeg, alap, alany, csomag, erény, honvéd, ügyvéd, pamlag, ütem, tömör, terv, körülmény, titkár, kedvenc, zongora, fuvola, érdek, emlék, elem, futár, zsarnok, szilárd, visszhang* és sok más. Ezeket szentesítette a közszokás, HORATIUS szavaival élve: az *„usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi“*. A mostani nyelvérzék már nem ütközik meg rajtuk, nem talál bennük semmi szokatlant, semmi kifogásolnivalót; egy szóval: ezek neki teljesen jó szavak.

Az ilyeneket kerülni vagy éppen üldözni pedánság. De igenis, jól teszi mindenki, ha kerüli, sőt üldözi az olyan nyelvújítási szógyártmányokat, amelyek a nyelvérzék is bántják, meg fölöslegesek is. Ne beszéljünk *tanoncról*, mikor ott van az *inas, mesterinas* szó; ne mondjunk *tanodát iskola* helyett; ne *tudort doktor* helyett; ne *kötszót, kötszert kötőszó, kötelék* helyett; ne *árudát bolt v. kereskedés* helyett; az orvos ne *gyógykezeljen*, hanem *gyógyítson, orvosoljon*, ne *vénnyt* írjon, hanem *rendelvényt*, és ne *gyógyszert*, hanem *orvosságot* rendeljen; a *fülorvos*, az *idegorvos* ne nevezze magát *fülgyógyásznak, ideggyógyásznak*; a *laktanya* is csak maradjon az, ami előbb volt: *kaszárnya*; az *őrangyalt* ne nevezzük németesen *védangyalnak*, se a *testi-lelki barátunkat* *kebel-barátunknak*, stb., stb.

A NYELVJÁRÁSOK

Az egyes vidékek beszédmódját nyelvjárásnak (dialektus) nevezzük. Ilyen nyelvjárások: a palóc (Heves, Gömör, Borsod, Nógrád és Hont megyében), a göcseji (Zala m.), az őrségi (Vas m.), a szegedvidéki, a székely (Erdélyben), a csángó (Moldvában) stb.

A nyelvjárások leginkább a hangokban és egyes szavakban meg egyes szavak jelentésében térnek el egymástól az irodalmi és a köznyelvtől; szóalkotás, ragozás és mondatszerkesztés tekintetében kevésbbé.

A palóc ember *alma*, *kő*, *dió* helyett azt mondja: *aóma*, *keő*, *gyiaó*; ¹ a szivárvány neki *bábabukra*, a gyökér meg *gyük*; a házát úgy emlegeti, hogy az *enyim házam*, s ha meghí valakit, így szól hozzá: *Gyűji kê minálónk!* Ha valami ügyesbajos *daóga* (dolga) akad, *eőmëgy* (elmegy) a *bíraónyi* (bíróhoz). Eldicsekszik vele, hogy az *ő gyiák* (deák) fiát nem kell ám *botvaó* (bottal) *hajtanyi* a tanulásra, mint *emmi saógorónk* (a mi sógorunk) fiát; *letjobban* (legjobban) *tanól* valamennyi fiú között, meg *oszteég* (aztán) *jaó eszi* (jó esze) is van.

A göcseji ember azt mondja, hogy az *ő házo* ott van az *erdünál* (erdőnél), úgy *ötfen* lépésnyire a szélétől. Van egy kis *kertjë* is. Minap

¹ *aó*, *eő* és alább *eé*, *ie* stb. kettőshangzók (diftongusok).

csillégetük (csenegetők) *gyártok* (jártak) *benné* és sok *sziép iędēs ómáját* (szép édes almáját) elhordták; neki *magának* csak *keves* maradt. Most még egyet fordul az *ekéjé* (ekével), *osztánnak* (aztán) kifogja a *luat* (lovat), mert mindjárt *dié* (dél) lesz. Az *ebidēt* már *męgēnnejē*, csak *hoznájik*.

A szögedvidéki *embör* letelepszik a *tűzhön*, elővöszi a tarisznyából a szalonnát, *mögpirícса*, a zsírját a *könyérre csöpögtesse*, úgy *őszi mög*.

A székely ember hegyes-völgyes, *érdős vidékēn* lakik, *ahajt* (ott) az *ország* keleti szélén. *Éfi* (ifjú) legény korában *húszár* volt s még most *ēs* (is) megüli a legszilajabb *csitkót* (csikót) *ēs*. *Tavaj előtt* (harmadéve) a *játjától* (druszájától) vett egy szép *sárig* (sárga) lovat, de azt megette a *toportyánfērēg* (farkas), *azétt* (azért) most gyalog *kēll járjon* (kell járnia).

A magyar nyelvjárások között nincsen olyan tetemes eltérés, mint más nyelveknek, pl. a németnek a nyelvjárásai között. A vesztfáliei paraszt és a svájci pásztor, noha mind a kettő németül beszél, éppoly kevéssé érti meg egymást, mint a kínai meg a francia. A magyar nyelvjárások nem különböznek egymástól annyira, hogy a más-más vidékről való emberek meg ne érthetnék egymást.

A nyelvjárások egész természetesen fejlődött változatai a nyelvnek. Nem az irodalmi nyelvnek, a köznyelvnek *elfajulásai*, mint némelyek gondolják; nem is abból fejlődtek, hanem éppen megfordítva: az irodalmi nyelv fejlődött a nyelvjárásokból. (Hiszen ha nem lettek volna előbb nyelvjárások, nem lett volna miből fejlődnie az irodalmi nyelvnek.) A nyelvjárást nem szabad az irodalmi és a köznyelv mértékével mérni, s nem

szabad e szempontból nézve azt mondani, hogy ezen vagy azon a vidéken *hi b á s a n b e s z é l - n e k*. A nyelvjárás nyelvjárásnak mindig helyes, bármennyire eltér is az irodalom és a művelt osztályok nyelvétől.

Lássunk mármost néhány példát a magyar nyelvjárások sajátságaiból.

Hangtani sajátságok

A köznyelvbeli magánhangzókön kívül egyes nyelvjárásokban még mások is fordulnak elő, ú. m. *á* (rövid *á*), *á, é* (hosszú *a, e*), különféle kettős magánhangzók, sőt még orrhangú magánhangzók is, mint a francia nyelvben (az utóbbiak jele a betű alá tett ~), pl. *ápám, lakádalmát; imátkozzál, száz; egér, két; vout: volt, juo: jó, hoagat: hallgat, szíep: szép, vaótam: voltam, fűőzők: főzők, ruózsa: rózsa, zeőd: zöld, sová: sovány, szíház: színház.*

A köznyelvbeli rövid magánhangzó helyett néha hosszút ejtenek vagy megfordítva: a hosszú helyett rövidet, pl. *tengér, rókon, közél, vissza; ur, kut, tűz, viz, kanal, kényer, tehen.* — Magas hang helyett mély hangot vagy mély hang helyett magasat ejtenek, pl. *porkol: pörköl, porsanás: pörsenés, deged: dagad, hőbörtös: hóbortos, röhen: rohan, zsügörödik: zsugorodik.* — A magánhangzó-illeszkedés hol tökéletlenebb, hol meg tökéletesebb, mint a köznyelvben, pl. *fűliná: fülénél, fejiho: fejéhez, nappe: nappal, táncbe: táncban, hatszër: hatszor, doszka: deszka, elig: alig, fortáj: fertály, gyortya: gyertya, tamplom: templom, henem: hanem, nepestig: napestig, sohonnai: sehonnai.* — A köznyelvbeli magánhangzó helyett mást ejtenek, pl. *hob: hab, házo: háza, kezë: keze,*

fülö: füle, *bugár:* bogár, *rúzza:* rózsa, *kinyér:* kenyér, *níz:* néz, *sütét:* sötét, *mast:* most, *odvar:* udvar, *gyójt:* gyújt, *csëllag:* csillag, *kéván:* kíván, *pedég:* pedig, *öveg:* üveg, *üdő:* idő, *fil:* fül, *embör:* ember. — Egy-egy magánhangzó néhol elveszett, pl. *jándék:* ajándék, *mëgjed:* megijed, *ectës:* ecetes, *lülök:* leülök.

A mássalhangzókat néha hosszabban, néha rövidebben ejtik, mint a köznyelvben, pl. *közzé,* *esső,* *magossan,* *erössen,* *hallad,* *tavval,* *hammu;* *ára,* *ére,* *mére,* *fór:* arra, erre, merre, forr. — Kemény mássalhangzó helyett megfelelő lágyat ejtenek v. megfordítva, pl. *gövecs:* kövecs, *hivadal:* hivatal, *gyërgya:* gyertya, *káboszta:* káposzta, *kazdag:* gazdag, *tenevér:* denevér, *bátok:* bádóg, *hetfen:* hetven. — Más hangcserék: *vides:* vizes, *melënce:* medence, *penig:* pedig, *zsömök:* zömök, *cikra:* szikra, *csikkaszt:* sikkaszt, *feske:* fecske, *vityéz:* vitéz, *pegyig:* pedig, *csinyál:* csinál, *királ:* király, *selëm:* selyem, *ollan:* olyan, *lebëgő:* levegő, *cipra:* cifra, *bozdít:* mozdít, *zamak:* zamat, *küszög:* küszöb, *gënge:* gyenge, *gyó:* jó, *kijó:* kígyó, *nedve:* medve, *mevet:* nevet, *fémlik:* fénylik, *talám:* talán, *bévül:* belül. — Némely szó a nyelvjárásokban eredetibb, teljesebb alakjában van meg, pl. *gyovónni:* gyónni, *epërij:* eper, *elvegy:* elegy. — Néha egy-egy mássalhangzóval van a szó megbővítve v. megtoldva, pl. *dëják:* deák, *mihénk:* miénk, *szappant:* szappan, *tulipánt:* tulipán, *ottand:* ottan. — Viszont máskor elveszett egy-egy mássalhangzó, pl. *ászló:* zászló, *acskó:* zacskó, *cüek:* cövek, *toább:* tovább, *pitar:* pitvar, *harmic:* harmine, *peig:* pedig, *tesvîr:* testvér, *mëgën:* megint, *palac:* palack; ilyenkor az elveszett mássalhangzó előtti magánhangzó néha megnyúlt, pl. *ásó:* alsó,

belső: belső, *szíva*: szilva, *ahhó*: ahhoz, *vót*: volt, *főd*: föld, *nékű*: nélkül. — Az összekerült mássalhangzók egyikének elveszése és a másiknak meghosszabbodása gyakoribb, mint a köznyelvben, pl. *röttön*: rögtön, *méhhal*: meghal, *mëvvállak*: megvárlak, *ëfforma*: egyforma, *kossó*: korsó, *hom mulattak*: hogy mulattak, *nar rend*: nagy rend, *mim mëttaláta*. : mind megtalálta. — Összerántások: *ésanya*: édesanya, *nem tom*: nem tudom, *vami*: valami, *csál*: csinál, *ham*: hanem, *nyán*: néhány. — Hangátvetés: *kalán*: kanál, *csanál*: csalán, *evelen*: eleven, *feteke*: fekete, *hedegű*: hegedű.

Némely nyelvjárásnak jellemző sajátsága az ú. n. éneklő hangsúly, amely abban áll, hogy a nyomatékos mondatnak utolsóelőtti szótagját erősebb hangon, az utolsót pedig magasabb hangon ejtik, mint a megelőzőket; némelykor mind a két kiemelés az utolsó szótagra esik, t. i. ezt erősebb hangon is, magasabb hangon is ejtik.

Szóképzési sajátságok

A nyelvjárásokban sok szónak olyan származéka és némely képzőnek olyan alakja él, amely a köznyelvben nem használatos, pl. a) Igék: *gyötrel*: gyötör, *szoklal*: szoktat, *csiklat*: csiklandoz, *ugordik*: ugrik, *ácsong*: ácsorog, *felesgél*: feleselget, *tisztogál*: tisztogat, *főzgöl*: főzőget, *rongol*: rongál, *hálál*: hál, *nézél*: nézeget, *terëmlik*: születik, *sírongál*: sírdogál, *mutaszt*: mutat, *huzul*: húzódik, *halódik*: haldoklik, *bajol*: bajlódik, *hazugol*: hazudtol, *cifrít*: cifráz, *vizít*: nedvesít, *ügyít*: ügyel, *dacáz*: dacol, *vaklál*: vakoskodik, rosszul

lát. — b) Névszók: *rémű*: rémitő, *danaj*: dal, *köhej*: köhögés, *pörej*: pörölés, *tapodék*: lábnyom, *törmedék*: törmelék, *fujátik*: fuvatag; — igenevek: *szónyi*, *innya*: szólni, inni; *sírval*: sírva, *ával*: állva, *terítvel*: terítve, *vervel*, *verrel*, *verré*: verve, *megnyugoddal*: megnyugodva, *fáraddá*: fáradva, *nyittá*: nyitva; — *borcsá*: borocska, *kutyiká*: kutyácska, *furiká*: furcsa; — *fülők*: nagyfülű, *hasók*: nagyhasú; — közép fok: *vastagjabb*, *öregjebb*, *kövérjebb*, *melegjebb*: vastagabb, öregebb, kövérebb, melegebb; *jobbabb*, *szébbebb*, *többöb*: jobb, szebb, több.

Ragozási sajátosságok

a) Igeragozás. A köznyelvbeli iktelen igék némelyike a nyelvjárásokban ikes, pl. *hullik*, *lépik*, *termik*, *fogyik*, *fájik*. De az ikes igéket a nyelvjárások legnagyobb részt csak az egyessz. 3. személyben különböztetik meg az iktelenektől; az 1. és a 2. személyben legtöbb helyütt nem tesznek különbséget a kettő közt, pl. *észék*, *iszok*, *törődök*, *vesződök*; *törődsz*, *vesződsz* (vö. 38. l.). — Jelentőmódbeli alanyi ragozású alakok: *hín*, *hínnak*, *szín*, *színnak*: hí, hínak, szí, színak; *adónk*, *szédőnk*: adunk, szedünk; tárgyas alakok: *rági*, *rágik*, *látí*, *látik*: rágja, rágják, látja, látják; *szerettye*, *szeretytyék*, *terögettye*, *terögettyék*: szereti, szeretik, teregeti, teregetik; *keresse*, *keressék*: keresi, keresik; *szabuk*, *verük*: szabjuk, verjük; *mongyán*, *szeretin*, *láltán*, *kértén*: mondja, szereti, látta, kérte. — Föltételes-módbeli alakok: *hoznák*: hoznék, *futhatnák*: futhatnék, *olvasnák*: olvasnék, *írnánk*: íránk és írónk, *szeretnénk*: szeretnénk és szeretnők; *tudnája*, *bekötnéje*, *mékfőzneje*, *mégénneje*:

tudná, bekötné, megfőzné, megenné; *tudnájék, vënnéjék, annájék, kérnéjék*: tudnák, vennék, adnák, kérnék. — Fölszólító mód: *álíja*: állítsa, *takaríjj*: takaríts, *taníjja*: tanítsa, *teríje*: terítse, *veszejje el*: veszítse el. — b) Névragozás. Pl. *égënn*: égen, *föddönn*: földön; *házba*, *kerbe*: házban, kertben; *hónaprá*, *jó hêré*: holnapra, jó helyre; *kocsirë*, *padrë*: kocsira, padra; *karóhon*, *fúhön*: karóhoz, fűhöz; *házhol*, *kóhöl*: házhoz, kőhöz; *botval*, *késvel*: bottal, késsel; *uramve*, *kapoáve*: urammal, kapával; *hamujé*, *fönszójé*: hamuval, fönnszóval; *vasá*, *vízé*, *sáré*, *úré*, *lójá*, *kőjé*: vassá, vízzé, sárra, úrrá, lóvá, kővé; *uómánek*, *szuómánek*: almának, szalmának; *papnott*, *papnitt*: papnál v. papéknál; *papnól*, *papnul*: paptól v. papéktól; *papni*: paphoz v. papékhoz; *pénzi*, *ítéleti*: pénze, ítélete; *lovónk*, *urónk*: lovunk, urunk; *apjik*, *lábik*, *szëmik*, *körmik*: apjuk, lábuk, szemük, körmük; *fiaimak*, *ökreidëk*, *luainkak*, *neveikëk*: fiaim, ökreid, lovaink, neveik; *asztat*, *esztët*, *úttet*: azt, ezt, őt.

Mondattani sajátosságok

Példák: *Mëkfúrtunk* a hordót s úgy *ittunk* csévën (= csövön) a bort. Az éjjel három sonkámát *éloptak*. Jancsi a sárkánynak két fejit *ëccörre lëvágott*, de maratt még neki öt. *Ëmëntelek* keresni. Jókor *szereti* felkelni. Fonni nem *szerette*. Azt hittem, hogy beteg *van* kê (= kend). [Kit keres kê?] János bátyámat, aki kocsis *van* a faluházánál. *Ë* *këllëtem* mënnyi az erdőre. A rucákat *köllöm* êriznyi (= ôrizni). *Ën* *köllöttem* êmënnyi. Két öreg *madarak* vagyunk má (= már) mink. *Enyim* lábam, *enyim* szám, *enyim* szavam; *enyém* ház, *enyém* kënyér (= házam, kenyerem). Az *ök*

házuk; Pistáék bérössük. Ketten márattám ezzel a gyerekekvel. Tizënhárman nem jó ëggy asztalnál ülni. Minden (= mindnyájan) ëmëntek. Gyere nálunk (= hozzánk). Korosabb tőlem (= nálam). Négy tallértől (= -nál) több nem jutott. Nem az enyém, ha (= hanem) a tiéd. Haza kell mennyek (= haza kell mennem). El kell eressze (= el kell ereszténie). Egy font gyertyát kell vigyen (= kell vinnie). Mëkkerút a bicskám, akit a müt héten ëvesztëttem.

Tájszavak

Nagy számmal fordulnak elő a nyelvjárásokban olyan szavak, amelyek a köznyelvben ismeretlenek; ezeket *t á j s z a v a k n a k* nevezzük. Ilyenek: *ját*: drusza; *csösze*: selypes; *bëhëma*: idomtalan; *dudulló*: szájas korsó; *iska*: létra; *üstöllést*: tüstént; *gérnye*: sovány; *rapaj*: nagy láрма; *seppëg*: suttog; *séd*: kis patak; *íhas*: szomjas; *gyalít*: csillapít; *szádorog*: bámészkodva ácsorog; *csöngë*: labda; *temhe*: lusta; *hiu*: padlás; *szüleség*: takarmány; *csajbókos*: eszelős; *som*: üt; *alít*: sejt; *hojan*: milyen; *celleng*: csavarog; *fuszujka*: bab; *illangat*: csuszkál (jégen); *kódëmos*: bohó, féleszű; *mezgërél*: böngész; *itkányos*: iszákos, részeges; *csér*: sár, kátyú; *csórag*: pózna, dorong.

Sok köznyelvi szó a nyelvjárásokban más alakban járja, pl. *ümög*: ing; *enyü*, *enyű*: enyv; *könyü*, *könyv*: könny; *töp*: köp; *gyalánt*, *gyaránt*: gyanánt; *kiszörít*: kényszerít; *sónyu*: savanyú; *lapán*: lapály; *ludvérc*: lidérc; *epörje*, *epörnye*: eper; *fűsű*: fésű. — Soknak meg más jelentése (vagy más jelentése is) van, pl. *birodalom*: földbirtok; *neheztel*: nehezell, neheznek tart; *ostoba*:

rest; *kert*: kerítés; *kristály*: pohár; *erkölcsös*: csökönyös; *ház*: szoba; *fog*: kezd; *tud*: ismer; *bűz*: szag (pl. jó bűz); *alacsony*: alávaló, aljas; *fáradt*, *hitvány*: sovány; *ajánl*: bemutat; *gyakorol*: sűrűszitával szitál; *imád*: kínál, ajánl; *inas*: fiú; *fonák*: álnok, ravasz; *hintó*: hinta; *összejön*: összevész; *váz*: madárijesztő; *képez*: képzel; *nép*: nő, asszony, feleség.

A RÉGI NYELV

A magyar nyelvnek legrégibb emlékei e g y e s s z a v a k, amelyek IX. és X. századbéli arab és görög kútfőkben, továbbá a XI. század elejétől kezdve hazai latin oklevelekben és krónikákban meg egy görög oklevélben fordulnak elő. Az Árpádok korából és a XIV. századból néhány rövid s z ö v e g is maradt reánk. A XIV. század végéig terjedő nyelvemlékek nyelvét ó m a g y a r nyelvnek nevezzük.

A XI.—XIV. századbéli latinbetűs nyelvemlékek hangjelölését a következő táblázat mutatja:

Hang ¹	J e l e	Hang	J e l e
<i>a</i>	<i>o, a</i>	<i>n</i>	<i>n³</i>
<i>ā</i>	<i>a</i>	<i>ny</i>	<i>n, ny, ni, gn, nh</i>
<i>ā</i>	<i>a, aa</i>	<i>o, ó</i>	<i>o</i>
<i>c</i>	<i>c, z</i>	<i>ö</i>	<i>u, v, w, eu, ev, ew o, e</i>
<i>cs</i>	<i>c, s, sc, ch</i>	<i>ő</i>	<i>eu, ev, ew, o</i>
<i>e, ē, é, ê</i>	<i>e</i>	<i>sz</i>	<i>z, sz, sc, s</i>
<i>gy</i>	<i>g</i>	<i>t</i>	<i>t, th</i>
<i>χ²</i>	<i>ch, h</i>	<i>ty</i>	<i>ti, ty, thi, thy</i>
<i>i, î</i>	<i>i, y</i>	<i>u, ú</i>	<i>u, v, w</i>
<i>j</i>	<i>i, y</i>	<i>ü, ű</i>	<i>u, v, w</i>
<i>k</i>	<i>k, c, ch, q, qu</i>	<i>v</i>	<i>u, v, w, uu</i>
<i>ly</i>	<i>l, li, ly</i>	<i>zs</i>	<i>s</i>
<i>m</i>	<i>m³</i>		

¹ Azok a mássalhangzók, amelyeket régente is csak úgy írtak, mint most, el vannak hagyva; — ² χ = a német *ch*; — ³ vagy a megelőző betű fölé húzott vonalka.

A régi nyelvemlékek tanúsága szerint a mi eleink az ómagyar korban sok szóban és szóelemben más magánhangzót ejtettek a mostani köznyelvi rövid magánhangzó helyett, pl. *fa*, *aratas*, *alma* (olvasd: *fá*, *árátás*, *álmá*): *fa*, *aratás*, *alma*; *oztol*, *potoc*, *vduor* (olv. *osztol*, *potok*, *udvor*): *asztal*, *patak*, *udvar*; *humuc*, *aruc*, *zulga* (olv. *humuk*, *áruk*, *szulgá*): *homok*, *árok*, *szolga*; *balatyn* (olv. *Bálatin*): *Balaton*; *feld*, *velg* (olv. *föld*, *völgy*): *föld*, *völgy*; *hig*, *ighaz*, *kyrizt* (olv. *higy*, *igyház*, *kiriszt*): *hegy*, *egyház*, *kereszt*; *mestur*, *Petur* (olv. *mestür*, *Petür* v. *mestör*, *Pétör*): *mester*, *Péter*; *files*: *füles*; *Bukon*, *Sunad* (olv. *Bukony*, *Csunád*): *Bakony*, *Csanád*.

Sok olyan szónak, amely most mássalhangzón végződik, régente *u*-, *ü*-, *i*-féle hang volt a végén, pl. *hodu*, *utu*, *luazu*, (olv. *hodu*, *utu*, *luászu*): *had*, *út*, *lovász*; *hetu*, *zerelmu*, *Kurtu* (olv. *hetü*, *szerelmü*, *Kürtü*): *hét*, *szerelem*, *Kürt* [helységnév]; *Timurdi*, *Karadi* (olv. *Timürdi*, *Kárádi*): *Tömörd*, *Karád* [helységnevek].

Némely szóból hiányzott egy rövid magánhangzó, amely most benne van, pl. *holm*: *halom*, *nugulm* (olv. *nyugulm*): *nyugalom*.

A mostani hosszú magánhangzók helyén gyakran kettőshangzót találunk, pl. *tou* (olv. *tou*): *tó*, *somorou* (olv. *szomorou*): *szomorú*, *qumlou* (olv. *kumlou*): *komló*, *aldou* (olv. *áldou*): *áldó*, *warou* (olv. *várou*): *váró*, *latou* (olv. *látou*): *látó*, *scereteu* (olv. *szereteü* v. *-ëü*): *szerető*, *kereu* (olv. *kéreü* v. *-ëü*): *kérő*, *keyk* (olv. *kěj*k): *kék*, *seyr* (olv. *sěj*r): *sír*.

Némely rag a mostanitól eltérő alakban fordul elő, pl. *helrea* (olv. *helyrëá*): *helyre*; *bukurea* (olv. *bukurrëá*): *bokorra*; *kuta* (olv. *kutá*), *mezee* v.

mezei: kútja, mezeje; a -nek rag még illeszkedés nélkül, pl. *Oundunec*, *Ousadunec*, *Tosunec* (az ANONYMUSnak [Béla király névtelen jegyzőjének] krónikájában).

A legrégebb magyar szöveg a *Halotti Beszéd*, amely 1200 tájáról való. Nyelvünknek ezt a nagybecsű emlékét egész terjedelmében ideiktatjuk:

Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. Menyi milostben terumteve eleve miw isemucut adamut. es odutta vola nefi paradysumut hazoa. Es mend paradysumben uolov gimulcictul munda nefi elme. Heon tilutoa wt ig fa gimulce twl. Ge munda nefi meret nu eneyc. ysa fi nopun emdul¹ oz gimulsi twl. halalnec halalaal holz. Hadlawa choltat terumteve isten twl. ge feledewe. Engede urdung intetwinc. es ewec oz tiluwt gimulstwl. es oz gimulsi ben halalut ewec. Es oz gimulsi nec wl fesseruv uola vize. hug turchucat² mige zocoztia vola. Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut ewec. Horogwec isten. es vetewe wt ez muncas vilagbele. es leon halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec. Kic ozpc. miw vogmuc. Hug es tiw latiatuc zumtuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov vogmuc. Wimagguc uromc isten fegulmet ez lelic ert. hug iorgossun w nefi. es fegiggen. es bulscassa mend w bunet. Es vimagguc fen achscin mariat. es bordug michael archangelt. es mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Es uimagguc fent peter urot. finec odut hotolm ovdonia. es fetme. hug ovga mend w bunet. Es vimagucc mend fentucut. hug legenec nefi seged uromc scine eleut. hug isten w uimadsagucmia bulscassa w bunet. Es

¹ Másolási hiba eundul helyett; — ² másolási hiba turchat helyett.

zoboducha wt urdung ildetutwl. es pucul finzot-
vratwl. es vezesse wt paradisu nugulmabeli. es
oggun nefi munht uruzagbele utot. es mend iorben
rejet. Es feassatuc uromchuz charmul. Kirl.

Scerelmes bratym uumaggomuc ez scegin ember
liski ert. fit vr ez nopun ez homus vilag timnuce-
belevl mente. finec ez nopun testet tumetwc. Hug
ur wt fegilmehel abraam. ysaac. iacob. febeleben
helhezje. hug birsagnop wtua mend w gentu es
unutter cuzicun ior felevl iochtotua ilezje wt. Es
tw bennetuc. clamate III K.

Valószínű olvasása és szóról-szóra való for-
dítása:

Látjátuk, feleim, szüntükkel, mik vogymuk!

Látjátok, felebarátaim, szemetekkel, mik vagyunk!

Isa pur és xomuu¹ vogymuk! Mënyi milosztben
Bizony por és hamu vagyunk! Mennyi malasztban
terümtéve eleve miü isemüküt, Ádámüt és odutta
teremté kezdetben² a mi őünket, Ádámot és adta
volá neki paradicsumut házóá. És mënd pará-
vala neki a paradicsomot házává. És az egész para-
dicsumben volou gyimilcsiktül munda neki élnie.
dicsomban való gyümölcsökből monda neki élnie.
Héon tilutóá üüt így fa gyimilcsétül. Gye mun-
Csupán tiltá el őt egy fa gyümölcsétől. De mon-
dóá neki, mérëtt nüm enëjk: „Isá, ki nopun
dá neki, mért nem ennék: „Bizony, amely napon
ëjndül oz gyimilcsüül, halálnék haláláál holsz.“
eendel azon gyümölcsből, halálnak halálával halsz meg.
Hádlává xoltát terümtéve Istentül, gye feledéve.

Hallá holtát³ teremtője Istentől, de feledé.
Engede ürdüng intetvinek és évék oz tilvutt gyi-
Engede az ördög intéseinek⁴ és évék azon tiltott⁵ gyü-

¹ uy és üü kettőshangzók ; — ² t. i. Isten (ez kimaradt) ; —

³ hallotta, hogy meg fog halni ; — ⁴ biztatásainak ; — ⁵ tkp. tiltódott ;

milcstüül és oz gyimilcsben halálut évék. És oz mölcsből és azon gyümölcsben halált évék. És azon gyimilcsnek uly keserű vola vize, hugy turkát gyümölcsnek oly keserű vala a leve, hogy torkát migészokosztja vola. Nüm héon magának, gye megszakasztja vala. Nem csupán magának, de mēnd üü fojának halálut évék. Horoguvék Isten egész ő fájának⁶ halált évék. Haraguvék Isten és vetéve üüt ez munkás világbele, és lēün halál- és veté őt e fáradságos⁷ világba, és lőn halál- nek és pukulnek fésze és mēnd üü nēmének. Kik nak és pokolnak fészke⁸ és egész ő nemének.⁹ Kik ozuk? Miü vogymuk. Hugy és tiü látjátuk azok?¹⁰ Mi vagyunk. Ahogy és ti¹¹ látjátok szümtükkel, isa és nüm iggy embēr mulyotja ez szemetekkel, bizony és nem egy ember¹² kerülheti el e vermüt; isa mēnd oxyz járou vogymuk. Vimád- sírvermet; bizony mind ahhoz járó vagyunk.¹³ Kér- jük Uromk Isten kēgyilmét ez lélikért, hugy jor- jük Urunk Isten kegyelmét e lélekért, hogy ir- gossun üüneki és kēgyidjēn és bulcsássá mēnd galmazzon őneki és kegyelmezzen és bocsássá meg mind üü bűnét. És vimádjuk szent[ti] ayszin Máriát az ő bűnét. És kérjük szent asszony Máriát és boudug Mikáél arkangyelt és mēnd angyélkut, és boldog Mihály arkangyalt és minden angyalokat, hugy vimádjonok érētte. És vimádjuk szent Pētēr hogy imádkozzanak érētte. És kérjük Szent Péter urot, kinek odutt hotolm oudonia és kētnie, hugy urat, akinek adva van hatalom oldani és kötni, hogy

⁶ az ő egész fájának, vagyis az egész emberiségnek; — ⁷ v. gyötrelmes; — ⁸ t. i. ez a világ; — ⁹ az ő egész nemének, vagyis az egész emberi nemnek; — ¹⁰ t. i. az ő (Ádám) nemzetsége; — ¹¹ ti is; — ¹² egy ember sem; — ¹³ mind a sír felé járók vagyunk;

*oudja mēnd üü bűnét. És vimádjuk mēnd szen-
oldozza föl minden ő bűnét. És kérjük minden szen-
tüköt, hugy legyenek neki segéd Uromk szine
teket, hogy legyenek neki segedelem¹⁴ Urunk szine
eleütt, hugy Isten iü vidámságuk miá bulcsássa
előtt, hogy Isten az ő imádságuk miatt bocsássa meg
üü bűnét. És szoboduχχá üüt ürdüing ildetvitül
az ő bűnét. És szabadítsa meg őt az ördög üldözéseitől
és pukul kínozotviátüül és vezesse üüt parádicsom
és a pokol kízásaitól és vezesse őt a paradicsom
nyugulmábeli és odjun neki münyi uruszágbele
nyugalmába és adjon neki a mennyországba
utot és mēnd jouben részet. És kéátsátuk Uromk-
utat és minden jóban részt. És kiáltsátok Urunk-
χuz χármul: Kyrie eleison.
hoz háromszor :*

*Szerelmes brátim! Vimádjomuk ez szegíny
Kedves testvéreim! Imádkozzunk e szegény
embēr lilkiért, kit Űr ez nopun ez homus világ
ember lelkéért, akit az Űr e napon e hamis világ
timnücébeleül mente, kinek ez nopun testét tü-
tömlöcéből kimente, akinek e napon testét te-
metjük, hugy Űr üüt kegyilméhel Ábraám, Ízsák,
metjük, hogy az Űr őt kegyelmével Ábrahám, Ízsák,
Jákob kebelében helyhēzje, hugy bírságnop jutva
Jákob kebelében helyezze el, hogy ítéletnap jutva¹⁵
mēnd üü szentii és ünüttei küzikün jou feleül
minden ő szentjei és választottjai között¹⁶ jobb¹⁷ felől
joktotnia íleszje üüt. És tiü bennetük! Clamate
iktatni¹⁸ élessze föl őt. És tibenneteket!
ter: Kyrie eleison!*

A XV. századból s a XVI. század első negye-
déből reánk maradt kódexekben, valamint a XVI.

¹⁴ segedelmére ; — ¹⁵ midőn elérkezik az ítélet napja ; —
¹⁶ tkp. közükön ; — ¹⁷ tkp. jó ; — ¹⁸ juttatni, vagyis azért,
hogy a jobb oldalára juttassa.

századból való nyomtatványokban szintén sok érdekességet találunk. A XV. és a XVI. század nyelve, amelyet közép magyar nyelvnek nevezünk, sokban eltér a mai irodalmi és köznyelvtől, de e régi nyelvnek nem egy sajátága megvan mai napság is a nyelvjárások egyikében vagy másikában.

IDEGEN ELEMEEK

A népek érintkezése hatással van a művelődésükre és egyúttal a nyelvükre is. Az egyik a másiktól, mégpedig a dolog természete szerint legnagyobbbrészt a műveletlenebb a műveltebbtől ismeretlen tárgyakat és fogalmakat vesz át s a tárgyakkal, a fogalmakkal együtt a nevüket is átveszi. Így kerülnek bele a nyelvbe a jövevény szavak. Ilyenek a legelszigeteltebb, a legkezdetlegesebb állapotban élő népek nyelvében is vannak; s mennél műveltebb valamely nép, annál több a jövevényszava. Legtöbb az angol és a német nyelvben van.

Mi is sok szót vettünk át más népektől; s ebben nincsen semmi restelni való, mert hiszen jövevényszavaink azt bizonyítják, hogy ismeretekre, műveltségre tettünk szert. Azért nincs miért zokon venni, ha a nyelvészek egy sereg szavunkra ráütik az idegen eredet bélyegét.

Még Magyarországra költözése előtt érintkezett a magyarság iráni népekkel (egyebek között ALÁNOKKAL, a mostani OSZÉTEK őseivel), s azoknak a nyelvéből kerültek bele a mienkbe a következő szavak: *asszony, vár, vásár, híd, tölgy, vászon, vért, zöld* stb.

Szintén még a honfoglalás előtt érintkeztek a mi eleink török népekkel, egyebek között BOLGÁR-TÖRÖKÖKKEL. Ezekről tanulta a magyarság a FÖLDMŰVELÉST és az ÁLLATTENYÉSZTÉST, s ebben a korban kerültek bele a magyar nyelvbe a következő török jövevényszavak: *búza, árpa, borsó; gyümölcs, alma, körte, szőlő, komló, kender, bors; bor; tarló, eke, sarló, tiló, orsó; — barom, bika, ökör, tinó, borjú, ürü, kos, disznó, tyúk; gyapjú, sajt, író; — továbbá más fogalomkörökből: ács, balta, bársony, sátor, karó, tengely, teknő, tükör, gyűszű, gyűrű, gyöngy, saru, kapu, koporsó, tenger, tanú, szakáll, sárga, bélyeg, betű, ír (ige), iker, oroszlan, borz, bátor stb.*

A törökségtől később is vettünk át szavakat, egyebek közt egynéhányat az Árpádok korában betelepedett BESENYŐKTŐL és KÚNOKTÓL (pl. *koboz*) s azután jóval többet a hódoltság korában az OSMÁN-TÖRÖKÖKTŐL; az utóbbiaktól átvett szavak pl. *kávé, findzsa, dohány, csizma stb.*

A szláv s á g hatása is még a honfoglalás előtt kezdődött, mert a történelem tanúsága szerint a magyarság már beköltözése előtt érintkezett szlávokkal, nevezetesen OROSZOKKAL (tőlük való a *lengyel* szó). Mai hazánkban átvett régi szláv jövevényszavaink több nyelvből valók; vannak Ó-EGYHÁZISZLÁV, SZERB, HORVÁT, SZLOVÉN, CSEH és TÓT eredetűek. Íme néhány példa a főbb fogalomkörök szerint csoportosítva: 1. FÖLDMŰVELÉS ÉS GAZDASÁG: *puszta, ugar, parlag, barázda, asztag, kazal, petrence, garmada; gabona, széna, szalma, szecska, abrak; bab, káposzta; csorda; iga, járom, jászol, zabola; kasza, gereblye, csép; guzsaly, gereben, len; 2. A HÁZ RÉSZEI ÉS FÖLSZERELÉSE: konyha, kamara, pince, tornác, pitvar, udvar;*

ablak, kémény, kemence, kályha; oszlop, gerenda; pad, lóca, nyoszolya; asztal, abrosz; 3. MESTERSÉGEK, SZERSZÁMOK: bodnár, kádár, molnár, kovács, takács, esztergályos, mészáros; kalapács, donga, abroncs, korong, motolla, závár, kulcs; 4. KERESZTÉNYSÉG: keresztény, pogány, pap, apát, apáca; kereszt, bérnál; zsoltos, vecsernye; csoda, malaszt, szent, pokol; 5. ÁLLAMI ÉLET, KÖZIGAZGATÁS: király, császár; poroszló, tömlő, kaloda, rab; megye; zálog stb.; — KÜLÖNFÉLE: acél, barát, család, cseléd, cserép, cseresnye, szerda, csütörtök, péntek, szombat, deák, dolog, dorong, drága, ecet, ebéd, vacsora, galamb, garázda, gazda, goromba, kalács, medve, mostoha, munka, néma, nyavalya, paraszt, patak, pénz, rend, rozsd, szabad, szerencse, szolga, társ, utca, unoka, zászló stb.

A szláv hatásnál nem csekélyebb volt a n é m e t hatás, amely első királyaink korában kezdődött. Régibb német jövevényszavainkat a hazánkba betelepedett németektől vettük át, akik részint KÖZÉPNÉMETEK (nevezetesen FRANKOK), részint BAJOR-OSZTRÁKOK voltak. Német jövevényszavak: bak, bakter, cégér, céh, érc, erkély, erszény, farsang, fertály, font, fortély, frigy, fuvar, herceg, himpellér, istráng, kacér, kudarc, lat, lator, messzely, mozsár, ostrom, páncél, pellengér, pillér, polgár, ráspoly, rét, rostély, selejtes, sódar, sógor, tallér, tarsoly, torony, tűzsér, tucat, vándor, vincellér, zamat, zománc, zsámoly, zsindely, zsold stb.

Sok szót vettünk át a l a t i n b ó l is, főképp a KÖZÉPKORI LATINSÁGBÓL, amely századokon át volt az egyház, az iskola, a tudomány, a törvénytörvénykezés és a törvénykezés nyelve. Latin jövevényszavak pl. almáriom, árbo, árkus, bástya, cifra, fiskális, forma, gálya, kalamáris, kántor, káptalan,

kintorna, klastrom, kurta, lajstrom, lurkó, orgona, papiros, persze, plébános, sors, téglá, templom, testámentom, viola, virtus stb.

Olaszországgal századokon át élénk kereskedelmi közlekedést tartottak fönn őseink, és ez úton kerültek hozzánk egyes olasz szavak; ilyenek: *bakacsin, bakator, bolt, forint, furfang, füge, istálló, narancs, pajzs, pálya, piac, remete, tréfa* stb.

A XII. és a XIII. században a hazánkba betelepedett francia szerzetesek és a királyi udvarban élő francia főurak, valamint a párizsi egyetemen járt magyarok útján ó-francia szavak is kerültek bele a magyar nyelvbe; ilyenek: *botos, kilincs, lakat, mester, malom, tárgy* stb.

Az eddig tárgyalt idegen eredetű szavak teljesen meghonosodtak nálunk; ha kellett, alkalmazkodtak nyelvünk hangtörvényeihez, úgyhogy a legtöbbről még a tanult ember sem tudja, hogy nem eredeti magyar szó. Legeslegnagyobb részüket azért vettük át, mert szükség volt rájuk.

Azonban mind az élőbeszédben, mind az irodalomban lépten-nyomon élénk bukkannak olyan idegen eredetű szavak is, amelyek nem honosodtak meg, s amelyeknek idegen voltát minden tanult ember érzi. Ezeket a meghonosultakkal ellentétben idegen szavaknak nevezzük. Ilyenek: *actio, ratio, institutio, propositio, intelligens, deputatio, processus, cultura, civilisatio, oekonomia, fractio, momentum, studium, genesis, budget, début, première, financier* stb. Ezeknek alkalmazására nem a szükség kényszeríti a beszélőt és az író, mert mindegyik fogalomra van szava

a magyarnak is; hanem azok a tényezők, amelyek az ilyen idegen szavak alkalmazását fönn tartják és néha majdnem a szertelenségig viszik: idegen nyelvű tudományos munkák, folyóiratok és újságok olvasása, idegen nyelven gondolkozás, bizonyos körökben (politikusok, újságírók) másoknak akaratlan vagy tudatos utánzása, némely embernél az a cél, hogy mentől tudósabbnak lássék vagy nyelvtudását fitogtassa. Az ilyen idegen szavak szertelen használatában különösen az újságírók járnak elül rossz példával, s az olvasók ezrei, akiknek mindennapi szellemi táplálékuk az újság, akarva, nem akarva követik a példát.¹

Vannak azonban az idegen szavak között olyanok is, amelyeket — különösen tudományos munkákban — használunk nemcsak szabad, hanem kell is, részint a szabatoság kedvéért, részint meg azért, mert az illető fogalomra nincsen magyar szavunk. Ilyenek: *paradoxon*, *idealizmus*, *filológia*, *húmor*, *humanista*, *stílus*, *realizmus*, *sport*, *ironia*, *laikus*, *epigramma*, *tragikum*, *komikum*, *ballada* stb.

Idegen mondatszerkezetek, szólások

Nemcsak szavakat vettünk át más nyelvekből, hanem idegen észjárás szerint alakult mondatszerkezeteket, szólásokat is találunk nyelvünkben. Ilyeneket, különösen németből fordítottakat, sajnos, bőségesen találunk az irodalmi és a köznyelvben, sőt egyik-másik a nép nyelvében is fölüti a fejét. KAZINCZY

¹ A szükségtelen idegen szavak elkerülésére igen hasznos kézikönyv TOLNAI VILMOS Magyarító Szótára.

FERENC és nyelvújító társai készakarva ültettek át a magyarba idegen mondatszerkezeteket és szólásokat; Kazinczy ki is mondotta, hogy a „neológus (nyelvújító) az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem nézván, ha előtte másvalaki szólott-e már úgy, s az uralkodó szokás javasolja vagy engedi-e“. A későbbi írók, különösen a fordítók, akiknek nyelvérzéke már meg volt vesztegetve, akaratlanul csempészték be nyelvünkbe idegen szólásokat. Álljon itt a sok közül egynéhány mutatványul:¹ *első májuskor* (május elsején); *magas kor* (nagy kor, élemedett kor, hosszú életkor); *beszédet tart* (b. mond); *jól néz ki* (jó színben van); *szivemen fekszik* (szivemen hordom); *fáradtságot vett magának* (nem sajnálta a fáradtságot); *kérni hagyja magát* (kéreti magát); *zavarba hoz* (zavarba ejt; megzavar); *zavarba jön* (megzavarodik); *nagy súlyt fektet v. helyez reá* (nagyon fontosnak tartja; nagyon kiemeli); *hosszú képet csinált* (fanyar képet vágott; leesett az álla); *tisztába hoz* (tisztáz; eligazít); *ismerni tanul* (megismer; megismerkedik vele); *magához jön* (magához tér; fölcusódik; föleszmél); *keresztülviszi* (kieszközli; kierőszakolja; kijárja; eléri; megvalósítja; foganatosítja; véghez viszi); *kiismeri magát* (eligazodik; el tud igazodni; tudja a járást; tudja, hányadán van); *kívülről tudja* (betéve t.); *megél valamit* (megér vmit); *nem csinál belőle titkot* (nem titkolja); *rájön a sor* (jákerül a sor); *ez onnan jön* (ez onnan van; ez azért van; ennek az az oka); *hatást gyakorol reá* (hat reá; hatása v. hatással van reá); *föladta a*

¹ Rekeszben oda van téve mindenik mellé a megfelelő helyes magyar kifejezés.

tervét (lemondott v. letett a tervéről; elállott a tervétől); *bevallotta*, hogy ő tette (megvallotta); *dacára, hogy* v. *dacára annak, hogy* ... (mindamellett, hogy ...; ámbár, noha, jóllehet); a javaslat *el lett fogadva* (a javaslatot elfogadták); a cél *el lett érve* (a célt elérték); *kész van* (készen van); *el van utazva* (elutazott; úton van; vidéken, falun [stb.] van).

Az idegenszerű mondatszerkezetek, szólások közt egyetlen egy sincs, amelynek helyébe ne tudnánk jó magyart tenni; azért kerülni kell őket beszédben, írásban egyaránt.¹

¹ Legteljesebb jegyzékük SIMONYI ZSIGMONDNak Helyes Magyarágában van összeállítva.

NYELVÜNK ROKONAI

Tudjuk, hogy minden nyelvnek vannak többé-kevésbé eltérő nyelvjárásai, és hogy minden nyelvnek folytonos változás az élete.

Addig, míg a nép együtt marad, a nyelve is nagyjában egységes marad, mert a közvetlen vagy közvetett érintkezés következtében a nyelvjárások között mindig kiegyenlítődés történik, úgyhogy eltéréseik bizonyos határon túl nem fejlődhetnek.

Mihelyt azonban a nép két vagy több részre szakad, s az egyes részek között (akár természeti akadályok, akár más vidékre való elvándorlás, akár idegen népnek közbeékelődése, akár csak politikai különválás miatt) megszűnik a közlekedés, ezzel egyúttal abbanmarad a nyelvjárások közötti kiegyenlítődés is. Mondjuk pl., hogy X nyelvnek $x_1 + x_2 + x_3 + x_4 + x_5$ nyelvjárásai következőleg válnak szét: $x_1 + x_2 \parallel x_3 \parallel x_4 + x_5$. Mármost, minthogy a különvált három csoport között nem történik többé kiegyenlítődés, a korábbi nyelvjárási eltérések idő jártával olyan tetemesekké növekedhetnek, hogy $x_1 + x_2$ és x_3 és $x_4 + x_5$ most már nem mint nyelvjárások, hanem mint külön nyelvek állanak egymással szemben. Így fejlődött pl. a latin népnyelv különféle nyelv-

járásaiból az olasz, a rétoromán, a francia, a provánszi, a spanyol, a portugál és az oláh nyelv (= román nyelvek).

Az így fejlődött nyelveket rokon nyelveknek nevezzük. A rokon nyelvek e szerint nem egyebek, mint egyazon nyelvnek (alapnyelvnek) különfejlődött folytatásai.

Az egykori finnugor alapnyelvnek ilyen folytatásai a magyar, a vogul, az osztják, a zürjén, a votják, a cseremis, a mordvin, a finnség (= finn, észt, karjalai stb. nyelv) és a lappság (lapp nyelvek). Ezek tehát rokonai egymásnak. S minthogy egyazon nyelvnek a folytatásai, SAJNOVICS JÁNOS nem is túlzott, midőn 1770-ben kiadott munkája címlapjára ezt írta: „Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” (Bebizonyítása annak, hogy a magyarok és a lappok nyelve azonos).

A felsorolt nyelveket a finnugor nyelvcsalád neve alatt foglaljuk össze, s e család tagjai közül a mi nyelvünknek legközelebbi rokonai a vogul és az osztják.

A rokon nyelvekben, minthogy egy-eredetűek, számos egyezést találunk; de mivel külön fejlődtek, nagy eltérések is vannak köztük. Mennél régebben váltak szét, annál inkább különböznek egymástól, s annál nehezebb bennük az egyező elemeket megtalálni.

A magyar nyelv és rokonai már évezredek óta élnek külön, azért természetesen sokkal nehezebb bennük az eredeti közös elemeket észrevenni, mint pl. a román nyelvekben, amelyek jóval később fejlődtek külön nyelvekké.

Szabályos hangmegfelelés

A hangok változása minden nyelvben következetesen történik, azért a rokon nyelvek közös elemeiben azok a hangok, amelyek elváltak, szabályosan felelnek meg egymásnak. Így a magyar szó kezdő *f* hangjának a rokon nyelvekben *p* felel meg, pl.¹ *fél* ~ vog. *pél*, cser. *pélē* (vö. m. *fele-t*) | *fő* ~ f. *pé*; — mélyhangú szavak kezdő *h*-jának *k* és *χ*, pl. *hal* ~ md. *kāl*, f. *kālā* (vö. m. *hala-t*), cser. *kol*, vog. *kul*, *χul*; — a szókezdő *ny*-nek a rokonság egyik részében *ny*, másik részében *n* felel meg, pl. *nyil* ~ votj. *nyil*, lp. *nyill*, vog. *nyél*, de: md. *nāl*, f. *nuoli*; — a szó belsejében és végén levő *m*-nek részint *m*, részint *lm* felel meg, pl. *szem* ~ osztj. *szēm*, vog. *szem*, de: f. *szilme* (vö. m. *sze-me-t*); — a szó belsejében és végén levő *z*-nek *t*, *d*, pl. *száz* ~ osztj. vog. *szát*, f. *szātā* (vö. m. *szāza-t*), md. *szādā*;² — a szó belsejében és végén levő *g*, *d*, *b*-nek *ng*, *nd*, *mb* és *nk*, *nt*, *mp*, pl. *mög-* (vö. *mögött*) ~ cser. *möngē* (után) | *jég* ~ osztj. *jénk* | *odu* ~ md. *undo* (odvasság) | *ad* ~ f. *antā-* (vö. m. *ada-kozik*) | *vénebb* ~ észt *vānēmb*³ | *eb* ~ osztj. vog. *ēmp*; — a szó belsejében és végén levő *v*-nek bizonyos esetekben *m*, pl. *név* ~ osztj. *ném*, vog. *nem* | *nyelv* ~ vog. *nyēlm*, osztj. *nyēlēm* stb.

¹ A ~ a megfelelés jele; a szó végén levő vonáska (-) azt jelöli, hogy az illető alak a ragozott alakokból kiválasztott tő; m. = magyar, f. = finn, md. = mordvin, lp. = lapp; a többi rövidítés nem szorul magyarázatra.

² *sz* = *s* felé hajló *sz*.

³ *ē*, *i* = az *ē*-nek, *i*-nek mélyhangú megfelelője, amelyet hátrahúzott nyelvvvel képeznek.

Alaktani egyezések

A magyar és a többi finnugor nyelv rokonságára vall sok régi képző és rag egyezése. Lássunk néhányat a szembetűnők közül.

A magyar *kel* és *kelt*-nek a vogulban *kél*- és *kélt*-, az osztjákban *kil*- és *kilt*- felel meg, a m. *tud* és *tudat*-nak a votjákban *tod*- és *todit*-. A nyelvemlékekben előforduló *félem*-ik (megijed) megfelelője a vog. *pělm*-, amelynek az alapszava *pěl*- ~ m. *fěl*. A *megszóla***ml**-ik igével azonos képzésű a vog. *pěszáml*- (oldódni), amelynek az alapszava (*pěsz*-) a mi *feslik* igénk alapszavával azonos. A régi *megállap***p**-ik (megáll) ige képzője a cselekvésnek hirtelenségét jelöli, s ugyanazt jelöli a -p a vog. *meszěp*- (hirtelen fölölteni, t. i. ruhát) igében is; az alapszavának (*měsz*-) a mi *mezítelen* szavunk *mez*- gyökerében találjuk a megfelelőjét. A mi *had* szavunk vogul megfelelőjének, *χánt*-nak származéka *χántl*- (hadakozni), s ennek a képzője azonos a *szól*, *dalo***l** ige képzőjével.

Az *él* igéből lett az *eleven*, éppúgy a finn *ële*- (élni)-ből *ěleve* (élő). Az *al*- (alszik, altat) ige származéka az *álo***m**, s ennek ízről-ízre felel az osztj. *álěm* és a vog. *úl^m*¹ szó. Lepni a vogulban *lěp*-, s ennek *lěpil* (födél) származéka a mi *lepel* szavunk mássa. Ahogy mi mondjuk: *menni*, *kérni*, *varrni*, olyanformán mondják a votjakok is: *minni*, *kurni*, *vurini*, s a zürjének: *munni*, *korni*, *vurni*, sőt a *mened*, *kérned*, *varrnod* alakoknak is megvan a megfelelőjük az utóbbi nyelvben: *munniđ*, *kor*

¹ A sorfölötti apró betűk nagyon rövid hangot jelölnek.

nid *vurnid*. *Harmad(ik)*, *negyed(ik)*, *hatod(ik)* a vogulban *χúrmit*, *nyilit*, *χátit*. Véres a karjalai nyelvben *vērēs*, és éves a cseremiszbén *ijās*. A *szarvú* (pl. kajla sz.) megfelelője a md. *szuru* (szarvas, cornutus). *Tavi* az osztjákban így hangzik: *toui*, és *téli* vogul nyelven: *téli*. *Nőtelen*, *esztelen* a vogulban *nítel*, *isztél*, s a némát *nyélmtál*-nak, azaz *nyelvtelen*-nek nevezik.

A *véresebb* középfoknak a lappban *várrászábbú* és *várrászap* a megfelelője; a *vénebb* középfoké az észtbén: *vanĕmb*. A többesszámi *mik*, *kik* ~ a lappban *moĕk*, *kieĕk*. A *kezei*-, *kövei*- többesszámi alakok mássai a finn *keszi*- és *kivi*-.

Félne, *menne* vogul nyelven: *pĕlni*, *mĕnni*, és *kellene* cseremiszüln: *kĕlnĕ*-zsé.

*Neve***m**, *neve* és *lovam*, *lova* a vogulban *nĕmĕm*, *nĕme* és *lúm*, *luwe*¹; az osztj. *szémém* teljesen az, ami a magyar *szemem*. A *szemed*-et a votják és a zürjén így mondja: *szinmĭd*. *Tollam* mordvínul: *tolgám*, s a *tolgámok*, *tolgámuk* (tollunk) szó személyragja azonos a Halotti Beszéd *isemük* (őssünk) szavának személyragjával.

Vízen vogul nyelven *witĕn*, s a votj. *kuszpin* (között) a *küszöbö***n** alaki megfelelője. A vogulban *poeli* a. m. *felé*, és *élt* a. m. *előtt*; a mi *hosszatt* szavunk mássa *χoszt* (hosszában, mentében); a *hármán*, *négyen*-t pedig a vogul így mondja: *χúr^umán*, *nyilĕn*.

Szóegyezések

A nyelvrokonságnak nyomós bizonyítékai a szóegyezések is. A sok közül csak néhányat sorolunk föl fogalomcsoportok szerint rendezve.

¹ *w* = a két ajakkal képzett *v*-féle hang.

1. SZÁMNEVEK. A vogul számnevek 2—7-ig így hangzanak: *kit*, *χúrēm*, *nyëlē*, *et*, *χát*, *szēt* | *húsz* ~ osztj. *χúsz*, vog. *χusz*, | *negyven* ~ vog. *nelmēn* | *ötven* ~ vog. *etmēn* | *hatvan* ~ vog. *χótpēn* | *száz* ~ osztj. vog. *szát*, f. *szátá*.

2. AZ EMBERI TEST. *Fő* ~ f. *pē* | *haj* ~ vog. *χáj* (üstök) | *szem* ~ osztj. *szēm*, vog. *szēm* | *fül* ~ osztj. *pēl*, vog. *pily*, zürj. votj. lp. *pēly* | *íny* ~ f. *iēn* | *fog* ~ vog. *punk* | *nyelv* ~ vog. *nyēlm* | *torok* ~ vog. *tor* (a magyar szó -k-ja képző) | *hón-alj* ~ zürj. *kon-ult*, *kun-ul*, votj. *kun-ul* | *kéz* ~ f. *keszi* (*ketē-*, *kedē-*; vö. m. *keze-m*), vog. *kēt*, osztj. *kēt*, cser. lp. *kit* | *mell* ~ cser. *mēl* | *lép* ~ cser. *lēp* | *vér* ~ votj. *vēr*, f. *vēri*, *vēr-*, zürj. *vir* | *ér* ~ osztj. *jér* | *velő* ~ vog. *welēm*.

3. A CSALÁD.¹ *Ős* (eredetileg a. m. ,apa') ~ f. *isze* (atya) | *nő* ~ osztj. vog. *né* | *fi* (*fiú*) ~ zürj. votj. *pi* | *öcs* ~ osztj. *is* | *ipa-*, *ip-* (vö. *ipa-m*, *ip-ja*) ~ osztj. *üp*, vog. *up*, f. *áppi* | *vő* ~ f. *vevü* | *meny* ~ osztj. *mēny*, vog. *meny*, f. *minie* (vö. m. *menye-m*) | *árva* ~ f. *orpo*.

4. A TERMÉSZET. a) *Éj* ~ osztj. *ēj*, lp. *ējī* | *hó* (eredetileg a. m. ,hold') ~ osztj. *χou*, md. *kou*, f. *kú* | *sötét* ~ vog. (a megfelelő alapszó más képzőkkel) *szetēm* (esti szürkület, sötét), *setep-* (sötétedni) | *tél* ~ vog. *tēl*, cser. *tēl* | *tavasz* ~ zürj. *tuvisz*.

b) *Felhő* ~ cser. *pēl*, f. *pilvi* | *víz* ~ vog. *wit*, f. *vēszi* (*vētē-*, *vēdē-*; vö. m. *vize-t*) | *jég* ~ osztj. *jénk* | *tűz* ~ osztj. *tūt* | *tó* ~ vog. *tó* | *jó* (folyó' a régi nyelvben) ~ zürj. *ju*, vog. *já* | *hab* ~ osztj. *χomp*, vog. *χump* | *kő* ~ vog. *kū*, votj. *kō*, cser.

¹ Az olyan gyermeki gügyögésből fejlődő szavak (Lallwörter), mint *atya*, *apa*, *anya* és megfelelőik, nem tartoznak a nyelvrokonság bizonyítékai közé.

kü, osztj. *këü*, f. *kivi* (vö. m. *köve-t*) | *vas* ~ cser. *wäzs* (érc) | *ólom* ~ vog. *wólëm* | *ezüst* ~ zürj. *ëzisz*.

c) *Fa* ~ vog. *pa* | *gyökér* ~ vog. *jékwär* | *tő* ~ f. *tüvi* (vö. m. *töve-t*) | *kéreg* (a -g képző, a régi irodalomban és a nép nyelvében *kér* is előfordul) ~ vog. *kér*, osztj. *kér* (hókéreg) | *eper* (a régi nyelvben és a nép nyelvében *eperj*, az utóbbiban *eperje* is) ~ vog. *ëéprjëx*.

d) *Ló* ~ vog. *ló*, *lú*, osztj. *läu* | *eb* ~ osztj. vog. *émp* | *nyuszt* ~ vog. *nyuxsz* (cöboly) | *sül* (-disznó) ~ cser. *sülë* | *hal* ~ md. *käl*, f. *kälä* (vö. m. *hala-t*), cser. *kol*, vog. *χul* | *holló* ~ osztj. *χólëx* | *lúd* ~ vog. *lunt* | *lepe*, *lepke* ~ cser. *lëpë* | *féreg* ~ vog. *pérk* | *szú* ~ osztj. *szau*, vog. *szaw*.

5. ESZKÖZÖK. *Háló* ~ osztj. *χälëw*, vog. *χül^up* | *nyíl* ~ votj. *nyil*, lp. *nyill*, vog. *nyél* | *ostor* ~ vog. *ostër* | *nyél* ~ vog. *nël* | *ár* ~ f. *orä* (kis fúró), md. *urä* (vö. m. *ára-m*).

6. MUNKA. *Lő* ~ cser. *lū-* | *fen* ~ votj. *pën-* | *fon* ~ osztj. *pon-*, md. *ponä-* (vö. m. *fono-k*), vog. votj. *pun-* | *szó* (vö. *szövö-k*) ~ vog. *szew-* (fon), osztj. *szëü-* (fon) | *varr* ~ zürj. votj. *vur-* | *mos* ~ cser. *musk-*.

7. CSELEKVÉS, TÖRTÉNÉS. *Ad* ~ f. *ántä-* (vö. m. *ado-k*, *ada-kozik*) | *ásít* ~ vog. *ószint-* | *bök* ~ f. *pökki-* (szarvával döf) | *dug* ~ f. *tunkë-*, md. *tongo-* (vö. m. *dugo-k*) | *él* ~ cser. *ël-*, ~ f. *ële-* (vö. m. *ële-k*) | *emik* (szopik a régi nyelvben) ~ osztj. *em-*, f. *imë-* | *fagy* ~ osztj. *páj-* | *fal* ~ f. *pälä* (falat) | *fázik* ~ osztj. *pát-* (fagy) | *fed* ~ zürj. *pöd-*, vog. *pent-* | *fél* ~ vog. *pël-* | *fú* (vö. *fuvo-k*) ~ vog. *puww-*, cser. *pu-*, md. *puvā-* | *hagy* ~ osztj. *χáj-* | (meg-) *hal* ~ osztj. *χäl-*, vog. *χäl-* | *húny* ~ osztj. vog. *χony-*, zürj. *kuny-* | *jő* (vö. *jövö-k*) ~ vog. *jüw* |

kap ~ votj. *kab*-, vog. *kapj*- | *kel* ~ vog. *kél*-, osztj. *kil*- | *kell* ~ cser. *kél*- | *köt* ~ vog. *kát*- | *lep* ~ vog. *löp*- | *les* ~ vog. *lés*- | *le*-, *lev*- (vö. *le-het*, *lev-ő*) ~ lp. *le* (van), f. *lië*-, cser. *li*- | *lök* ~ vog. (-m képzővel) *lökem*-, f. *lökké*- | *mén* ~ osztj. vog. *mën*-, f. *mënë*-, *mën*- | *múlik* ~ vog. *mul*- | *nyal* ~ osztj. *nyál*-, vog. (-nt képzővel) *nyalént*-, zürj. votj. *nyul*-, cser. *nul*-, md. *nolá*- | *nyel* ~ votj. *nyël*-, osztj. *nyél*-, lp. *nyíllé*-, cser. *nël*-, f. *niëlë*-, *niël*- | *öl* ~ vog. *el*- | *reped* ~ f. *rëpëe*- | *süt* ~ vog. *sit*- | *szel* ~ vog. *szil*-, cser. *sël*- | *szúr* ~ cser. *sur*- | *tanít* (egykor: *tonoxt*-) ~ cser. *tunëkt*- | *tár* ~ cser. *tár*- (szétterpeszt) | *töm* ~ cser. *tëm*- (megtölt) | *tud* ~ votj. *tod*- | *val*-, *vol*- (vö. *val-ó*, *vol-t*) ~ osztj. *uál*-, vog. *ál*-, *ol*-, f. *ölë*-, *ol*-; votj. *vál* 'vala' | *vi*-, *viv*- (vö. *vi-tet*, *viv-ő*) ~ f. *vië*-.

8. TULAJDONSÁG, MENNYISÉG. *Hosszú* ~ vog. *χosze* | *könnyű* ~ vog. *kinne*, osztj. *kéne* | *lapos* ~ md. *laps* | *meleg* ~ osztj. *mélék* | *mély* ~ osztj. vog. *mël* | *nyers* ~ vog. *nyër*, osztj. *nyérë* (a magyar szó -s-e képző) | *sok* ~ vog. *sok* | *sovány* ~ md. *sëvanye* (vékony) | *telë* ~ osztj. *tël* | *új* ~ cser. *ú*, régebben *uj* | *vékony* ~ zürj. *vëknyi* (keskeny, szűk).

9. HELY, HELYZET. *Al*- (vö. *alatt*, -ól, -á) ~ md. *ál*, f. *ál*-, *alá* | *el* ~ vog. *el* (pl. *elmën*-, *el-menni*‘) | *elő* ~ vog. *ëli*, *ili* (*ili-pël*, *előrészt*‘, tkp. *előfél*‘) | *mög*- (vö. *mögött*, -ül, -é) ~ cser. *möngë* (után) | *hanyatt* ~ vog. *χáni* | *szél* ~ vog. *szél* | *hozzá* ~ osztj. *χoszá* | *künn* ~ vog. *kün*.

10. NÉVMÁSOK. *Én* ~ vog. *em* | *mi* (személynévmás) ~ lp. zürj. votj. *mi*, f. *më*, cser. *më*, *me* | *të* ~ zürj. *të* | *ti* ~ lp. zürj. votj. *ti*, f. *të*, cser. *të*, *te* | *ki* ~ lp. *kí*, f. *kë*-, cser. *kü*, zürj. votj. *kin* | *mi* (kérdő névmás) ~ lp. *mi*, f. *mi*-.

11. KÜLÖNFÉLE. *Agyar* ~ votj. *vádzsēr* | *álm* ~ osztj. *álēm*, vog. *úl^um* | -e (kérdő szó) ~ vog. -ē, -é (pl. *mini-ē*: ,mén-e?’ *emm-é*, ,én-e?’) | *ének* ~ f. *ēni* (hang) (a magyar szó -k-ja képző) | *év* ~ cser. *ij* (*éves* ~ cser. *ijás*) | *fedél* ~ vog. *pentil* | *fél* ~ vog. *pél*, cser. *pélē* | *fészek* (a Halotti Beszédben *fésze* a. m. *fészke*) ~ f. *pēsze*; (v. ö. 22. l.) | *had* ~ osztj. vog. *χánt* | *küszöb* ~ votj. *kuszīp* (köz) | *lélek* ~ vog. *lël*, *līli*, osztj. *līl*; (vö. 22. l.) | *lepel* ~ vog. *lēpil* (födél) | *méz* ~ f. *mēszi* (*mētē*, *mēdē*, vö. m. *mēze-t*) | *név* ~ osztj. *nēm*, vog. *nem* | *odu* ~ md. *undo* (odvasság) | *szarv* ~ f. *szārvi* | *szó* ~ osztj. *szāu* (hang), vog. *szaw* | *szőr* ~ vog. *sēr* | *toll* ~ vog. *tól* | *vaj* ~ md. *vāj*, f. *voj* | *zaj* ~ vog. *szaj*.

KINCSESTAR

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
KIS KÖNYVTÁRA

2. SZ.

A MAGYAR NYELV

ÍRTA

SZINNYEI JÓZSEF

BUDAPEST
MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

«KINCSESTÁR»

Irodalmi kötetek

SZERB ANTAL

AZ ANGOL IRODALOM KIS TÜKRÉ (33)

VÁRADY IMRE

AZ OLASZ IRODALOM KIS TÜKRÉ (34)

PUKÁNSZKY BÉLA

A NÉMET IRODALOM KIS TÜKRÉ (35)

Minden kötet ára kartonban 80 f, kötve 1.20 P.

«A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI»

Önálló monografiák sorozata

HORVÁTH JÁNOS

A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG
KEZDETEI

Szent Istvántól Mohácsig

Ára 11 P

HORVÁTH JÁNOS

AZ IRODALMI MŰVELTSÉG MEGOSZLÁSA

Magyar Humanizmus

Ára 9.60 P

1937-ben jelenik meg

«MAGYAR SZEMLE SZÓTÁRA»

Gombosi János és Eckhardt Sándor
Bencze T.

TARTALOM

A nyelv élete	3
Az irodalmi nyelv és a köznyelv	10
A nyelvújítás	43
A nyelvjárások	48
A régi nyelv	57
Idegen elemek	63
Nyelvünk rokonai	70

